

اولویت بندی معیارهای گردشگری اسلامی به منظور ارتقاء عدالت شهری در تهران^{۱*}

رضا مطهر^۲ ID
سیدعبدالهادی دانشپور^۳ ID
محمد صالح شکوهی بیدهندی^۴ ID

چکیده

گردشگری، روند سفر افراد از محل زندگی به مقاصد دیگر با اهداف از پیش تعیین شده است. گردشگر با ورود به یک مقصد، در ابعاد مختلف بر آن محیط تأثیر می‌گذارد. شهر تهران با چالش‌های فراوانی از جمله ضعف عدالتی روبه‌رو است. به نظر می‌رسد برنامه‌ریزی توسعه شهری تهران با تمام اهداف خود، به ابزاری برای تسهیل اهداف سرمایه‌داری و منافع شخصی تبدیل شده و از ترویج عدالت شهری بازمانده است. هدف پژوهش پیش‌رو، اولویت‌بندی معیارهای گردشگری اسلامی به منظور ارتقاء عدالت شهری در تهران با استفاده از ظرفیت‌های این صنعت می‌باشد. این پژوهش متأثر از جهان‌بینی اسلامی و از نوع توصیفی و تحلیلی است؛ روش آن، استدلال منطقی و شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد که به منظور اولویت‌بندی

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵

شناسه دیجیتال: DOI: 10.22081/jtc.20224.68619.1034

۱. این مقاله برگرفته از بخشی از مطالعات رساله دکتری نویسنده اول، تحت راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران می‌باشد.

۲. (نویسنده مسئول) پژوهشگر دکتری گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران. rezamotahar95@gmail.com

۳. استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران. daneshpour@iust.ac.ir

۴. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران. shokouhi@iust.ac.ir

Prioritizing Islamic Tourism Criteria to Enhance Urban Justice in Tehran

Reza Motahhar¹ ID
Sayyed AbdolHadi Daneshpour² ID
Mohammadsaleh Shokouhi BidHendi³ ID

Abstract

Vandalism is an evil phenomenon in human societies that causes psycho-mental, economic, and cultural ill effects, which is of particular importance due to its widespread dimensions in society and the people's share in public properties. On the other hand, forbidding evil is the most important Islamic command to deal with wrongdoers concerning public responsibility of Muslims. In this research, the author explains, with an analytical-descriptive method, the capacity of the religious duty of forbidding evil in dealing with destructive actions and reducing the functions of public spaces by vandals. The outcomes of this research indicate that with respect to the wide expanse of the forbidding evil, the adaptation of the concept of evil to vandalism in social and economic terms, involves public responsibility in a public supervision format and within the framework of different levels of forbidding evil in a heartfelt and verbal form by the general citizens and a coercive form by the ruling powers.

Keywords: vandalism, urban destruction, public responsibility, forbidding evil, urban jurisprudence.

* Received: 21 Feb 2022, Accepted: 26 Aug 2024

DOI: 10.22081/jtc.2024.68619.1034

1. Ph.D. Candidate in Urban Planning, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran. rezamotahar95@gmail.com
2. Professor of Regional and Urban Planning, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran. daneshpour@iust.ac.ir
3. Assistant Professor of School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran. shokouhi@iust.ac.ir

مقدمه

به گواهی تاریخ، انسان از بدو پیدایش، همواره در پی معاش و تأمین نیازهای زندگی و به منظور مبادله کالا و دست ساخته های خویش با دیگر نیازمندی های زندگی، راهی شهرها و کشورهای دیگر می شده است. در جهان امروز نیز که جهان ارتباطات نام گرفته است، صنعت گردشگری همچنان جایگاهی ویژه در اختیار دارد. کشور ما نیز با داشتن ظرفیت های متعدد در این حوزه می تواند به بهترین شکل ممکن از آن سود ببرد، اما بهره برداری بهینه از این صنعت در کشور اسلامی ایران، باید در چهارچوب فرامین اسلامی و ارزش ها و الگوهای فرهنگی آن باشد. بدون شک نخستین شرط موفقیت در این حوزه آن است که زمینه های جذب گردشگر فراهم شود و در چارچوب قوانین مذهبی و آداب و رسوم ملی، این صنعت مهم و سودآور، فعال و پویا گردد.

شهرهای ایران با چالش های فراوانی از جمله بی عدالتی روبه رو هستند. از آن جاکه سازمان فضایی شهرها تحت تأثیر کارکردهای مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه قرار دارد، اگر این ساختارها فاقد آرمان هایی مبتنی بر عدالت باشند، تأثیر آن در فضا و سیمای شهری نمود پیدا خواهد کرد. در دهه های اخیر، رشد شتابان شهرنشینی، توسعه فیزیکی شهرها و روند روزافزون مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک و میانی به کلان شهرها، فقدان ظرفیت های اشتغال، مسائل محیط زیستی و همچنین نبود دیدگاه سیاست گذاری جامع و یکپارچه، موجب شده است آینده توسعه کالبدی شهرها به ویژه شهر تهران با چالشی جدی مواجه شود. به نظر می رسد برنامه ریزی توسعه شهری تهران با تمام اهداف خود به ابزاری برای تسهیل اهداف سرمایه داری و منافع شخصی تبدیل شده است. ضعف عدالت شهری در این شهر منجر به ایجاد یا تشدید مناطق دو قطبی، افزایش استفاده از برخی مناطق، مشکلات محیط زیستی، ترافیک، آلودگی هوا، افزایش سروصدا، تغییر کاربری اراضی و در نتیجه آن اغتشاش کالبدی، دسترسی نابرابر به سرمایه های شهری و در نهایت باعث ایجاد مناطق متراکم، نامتوازن و مغایر با توسعه پایدار شده است.

معیارها از مدل BWM استفاده نموده است. براساس نتایج پژوهش، معیارهای عدالت و برابری، پراکنش خدمات، مراکز مذهبی و فرهنگی به ترتیب مهم ترین معیارهای تحقق هدف پژوهش است. با توجه به جایگاه ویژه عدالت در مکتب اسلام و همچنین تأکید بر سیاحت و گردشگری در آموزه های اسلامی، باید با ارائه راهکارهای نویدبخش از ظرفیت های این صنعت جهت ارتقاء عدالت شهری در تهران، استفاده شود و برنامه ریزی های لازم در این راستا صورت گیرد..

واژگان کلیدی: گردشگری اسلامی، عدالت شهری، گردشگری، شهر اسلامی، تهران.

شهر تهران با دارا بودن جاذبه‌ها و توان‌های بالقوه محیطی، سرشار از جاذبه‌های مذهبی، طبیعی، فرهنگی- اجتماعی، میراثی و تاریخی می‌باشد. از این رو یکی از قابلیت‌های مورد بررسی در برنامه‌ریزی فضایی شهرها، ظرفیت گردشگری شهری است که با شناسایی نقش آن در چارچوب آموزه‌های اسلامی، بستری برای توسعه متوازن شهری فراهم می‌کند. این مسئله، اهمیت توجه به برنامه‌ریزی توسعه شهری با رویکرد توسعه گردشگری اسلامی را آشکار می‌سازد و همچنین ارائه رهیافت‌ها و راهبردها و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه را در شهر تهران می‌طلبد. در همین راستا و به منظور استفاده اثربخش از ظرفیت‌های این صنعت، تنظیم روابط و نحوه آرایش فضایی شهرها، کنترل پیامدهای رشد و پیشرفت در مسیر شهر مطلوب اسلامی ضرورت می‌یابد. با وجود افول برنامه‌ریزی توسعه شهری در عمل و انگاره به نفع سرمایه‌داران و به ضرر آحاد شهروندان تهران، باید خواهان بازگشت به ارزش‌های آرمانی اسلام بود. گردشگری اسلامی به‌عنوان یکی از مهمترین فعالیت‌های انسان معاصر، همواره در آموزه‌های دینی (قرآن، روایات، احادیث و...) مورد تأکید بوده است. بنابراین برنامه‌ریزی و توزیع امکانات و خدمات باید مبتنی بر اصل عدالت اجتماعی باشد. از آنجاکه که حل بسیاری از مسائل شهر - که در نتیجه، به تحقق و شکل‌گیری عدالت منجر می‌گردد- بر عهده نظام برنامه‌ریزی شهری (طرح‌های توسعه شهری) می‌باشد. توسعه صنعت گردشگری اسلامی، راهبردی مؤثر و اساسی برای کاهش عدم توازن شهری بوده و در راستای دستیابی به عدالت فضایی، ضرورتی اساسی و اجتناب‌ناپذیر به‌شمار می‌رود که باید به‌منزله یکی از محورهای طرح‌های فرادست شهری به‌طور همه‌جانبه بررسی و اجرا شود. بنابراین اولویت‌بندی معیارهای گردشگری اسلامی به‌منظور ارتقاء عدالت در شهر تهران، یکی از مهم‌ترین اهداف برنامه‌ریزی این شهر و دیگر شهرهای ایران است که به‌تبع تحولات جهانی و نیز پیرو سیاست‌های کلان کشور و شعار عدالت باید به‌عنوان اصل محوری هر نوع توسعه در نظر گرفته شود.

۱. پیشینه تحقیق

ریسینگر و همکاران^۱ (۲۰۱۸) نشان دادند که زیرساخت‌های مقصد و خدمات پشتیبانی بیشترین تأثیر را بر میزان رقابت و جذب گردشگری اسلامی در کشور امارات دارد. کیان و همکاران^۲ (۲۰۱۷) در پژوهش خود وجود همچنین و مناسب بازاریابی نبود تبلیغات، برندسازی و مواردی مانند که گرفته‌اند چنین نتیجه پیش روی توسعه جدی موانع و از جمله چالش‌ها ایران حوزه گردشگری در زیرساختی مشکلات (۲۰۱۷) در پژوهش خود به بررسی گردشگری اسلامی و تأثیر^۳ می‌روند. باتور به شمار اسلامی گردشگری آن بر درک گردشگران غیرمسلمان و کیفیت سفر آنان در کشور اسلامی مالزی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد از نظر بیشتر گردشگران، محصولات و خدمات حلال، فرصت خوبی برای یادگیری و تجربه فرهنگ مسلمانان است، ولی محدودیت‌های نوشیدنی و تفکیک جنسیتی، کیفیت سفر را کاهش گردشگری اسلامی توسعه فرصت‌های و چالش‌ها خود مقاله داده است. قدهات و همکاران^۴ (۲۰۱۶) در عملیاتی طرح یک تهیه پیشنهاد که به کرده‌اند بررسی و مصر اردن بر کشورهای خاورمیانه و با تأکید در را ساموری و همکاران^۵ (۲۰۱۶) در دو کشور منجر شده است این در حلال مبنای استانداردهای بر نموده‌اند. پژوهش را بررسی آسیایی منتخب کشور چند در گردشگری اسلامی کنونی مطالعه‌ای، روند اخیر را معرفی می‌کند و ضمن کشف سال‌های در گردشگری اسلامی زمینه توسعه در موفق ایشان تجربیات جریان، این به کشورهای غیرمسلمان پیوستن منظور به گردشگری اسلامی ظرفیت‌های توسعه و فرصت‌ها زمینه بررسی می‌کند. موحمد و شافعی^۶ این کشور آسیایی را به صورت تطبیقی در چند موجود وضعیت

1. Reisinger et al.

2. Kian

3. Battour

4. Qaddahat et al.

5. Samori et al.

6. Shafaei & Mohamed

(۲۰۱۵) در پژوهش نشان می‌دهد، مالزی به دلیل برخورداری از خدمات و تسهیلات مناسب و همچنین شرایط اسلامی خود به عنوان یک مرکز و مقصد گردشگری اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. چولایی و همکاران^۱ (۲۰۱۵)، در پژوهشی با هدف افزایش ظرفیت‌های گردشگری اسلامی در خلیج آندامان برای کشورهای مسلمان، به دنبال ارائه فرصت و انتخاب‌های متنوع از نظر خدمات و تولیدات گردشگری برای بحث به تونس گردشگران کشورهای اسلامی می‌باشند. پژوهش کربونی و همکارانش^۲ (۲۰۱۴) در کشور و این کشور صنعت گردشگری برای گزینه‌ای پایدار گردشگری اسلامی به عنوان طرح با امکان در رابطه منطقه پرداخته‌اند. استریپ‌راسرت و همکارانش^۳ (۲۰۱۴) در پژوهش خود که با هدف درک رفتار همچنین داده‌اند، به این نتیجه دست صورت تایلند گردشگران و نیازهای گردشگری اسلامی در خلیج آندامان می‌باشند. پژوهش خانواده خود متمایل همراه اعضای به سفر به بیشتر مسلمان یافته‌اند که گردشگران نورزاهیرا و همکاران^۴ (۲۰۱۱) با توجه حجم زیاد مسافرت‌های گردشگران مسلمان، گردشگر اسلامی را حوزه تمرکز اصلی کشور مالزی بیان می‌کنند و هدف آنها ارائه استانداردهای پیشنهادی به دولت‌مردان است.

در پژوهش‌های داخلی نیز پرده‌پور (۱۳۹۸) در پژوهش خود نشان می‌دهد در میان عوامل توسعه گردشگری اسلامی، عامل صنعت غذا و نوشیدنی نسبت به عوامل دیگر، اهمیت بیشتر و عامل هتل و اقامت‌گاه تأثیر کمتری دارد. حیدری‌چیانه (۱۳۹۶) در پژوهش خود با عنوان «تحلیلی برچالش‌های توسعه گردشگری شهری با تأکید بر گردشگری اسلامی» نشان می‌دهد عدم وجود شناخت کافی از سوی گردشگران نسبت به جاذبه‌ها و ظرفیت‌های گردشگری اسلامی موجب عدم توسعه این صنعت در شهرهای ایران شده است. حاجی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۵) به این نتیجه دست یافته‌اند که الگوی حلال می‌تواند به

1. Choolaew et. al.
2. Carboni et al.
3. Sriprasert et al.
4. Norzahirah

توسعه برخی از انواع گردشگری مانند گردشگری مذهبی، فرهنگی و تاریخی منجر شود. پژوهش مشکینی و همکاران (۱۳۹۲) نشان می‌دهد کشور ایران بنا به دلایل خاص سیاسی و فرهنگی در پذیرش گردشگر محدودیت‌های را اعمال می‌کند و قوانین کشور از یک ضعف عمیق در رابطه با گردشگری رنج می‌برد، بنابراین تدوین قوانین پویا و در ارتباط با خواست و آسایش گردشگر و البته با توجه به شرایط فرهنگی کشور، امری حیاتی است. یغفوری و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهش خود نشان می‌دهند که رونق گردشگری اسلامی می‌تواند ابزاری برای تحقق و ارتقاء همکاری و همگرایی کشورهای اسلامی باشد. شفق و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافته‌اند که گردشگری از نگاه اسلام به منظور بهره‌گیری اقتصادی، اخلاقی، فرهنگی و نیز سلامت و تندرستی انسان‌ها توصیه شده است.

شفق و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافته‌اند که گردشگری از نگاه اسلام به منظور بهره‌گیری اقتصادی، اخلاقی، فرهنگی و نیز سلامت و تندرستی انسان‌ها توصیه شده است. درحالی که امروزه از ظرفیت‌های صنعت گردشگری به منظور تحقق اهدافی از جمله ارتقاء عدالت استفاده می‌شود، لیکن این موضوع در پژوهش‌های پیشین چندان مورد توجه صاحب‌نظران قرار نگرفته است. عمده پژوهش‌های مرتبط، بر موضوعاتی همچون بازار، اهمیت صنعت گردشگری اسلامی در همبستگی و وحدت مسلمانان، بهره‌مندی از مزایای اقتصادی این صنعت، خدماتی از قبیل غذای حلال، فضای خانواده و غیره مبتنی بوده است و کمتر به مسئله عدالت و نقش و جایگاه گردشگری اسلامی در ارتقاء عدالت (و عدالت شهری به عنوان یکی از اقسام آن) پرداخته شده است.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر متأثر از فلسفه و جهان‌بینی اسلامی است و از رویکردهای قیاسی و پس‌کاوی بهره می‌گیرد. پژوهش از نوع ترکیبی (کمی-کیفی) است و یک پژوهش توصیفی و تحلیلی به‌شمار می‌آید. هدف پژوهش، اولویت‌بندی معیارهای گردشگری اسلامی به منظور ارتقاء عدالت در شهر تهران است و برای استخراج تعاریف و معیارهای عدالت از منظر جهان‌بینی‌های مختلف، روش‌شناسی استدلال منطقی

انتخاب گردید. این روش برای ارزیابی و مقایسه مبانی استدلالی آموزه‌های فلسفی-سیاسی بسیار معتبر است. در این روش، ضمن حذف الزامات قابل طرح در حاشیه هر مکتب و آموزه‌های آن، بنیان منطقی آن مکتب ارزیابی می‌شود. در ادامه به منظور اولویت‌بندی معیارهای مستخرج گردشگری پایدار و عدالت فضایی با تأکید بر یکدیگر از مدل BWM استفاده شد. یکی از بخش‌های اصلی هر طرح پژوهشی جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات است که با استفاده از تحلیل آنها، در نهایت نتیجه کار مشخص می‌شود. در این پژوهش از شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز پژوهش، استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات منابع معتبر خارجی و داخلی بوده است. با استفاده از مطالب و اطلاعات گردآوری شده در بخش مبانی نظری، معیارهای مورد بررسی مشخص شده است و ضمن تأیید روایی آنها توسط کارشناسان، استادان و خبرگان این حوزه، از آنها به منظور نیل به هدف پژوهش استفاده گردیده است. روایی یا اعتبار به شیوه‌های مختلفی سنجیده شده است. از جمله این شیوه‌ها می‌توان به اعتبار صوری اشاره نمود. برای تعیین روایی صوری ابزار، می‌توان از دو روش کیفی و کمی روایی صوری استفاده نمود. در روش کیفی و در آغاز فرآیند تعیین روایی صوری، با کمک متخصصین امر در رشته‌های مرتبط با زمینه شهرسازی و گردشگری استفاده می‌شود؛ به این صورت که ابزار اندازه‌گیری مورد نظر، توسط جامعه آماری یعنی کارشناسان و متخصصین صاحب‌نظر مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که در صورت تأیید، ابزار مذکور دارای اعتبار صوری خواهد بود. از آنجاکه تعداد حداقل ۷ نفر کارشناس و استاد لازم است، شاخص‌هایی مستخرج از منابع معتبر به‌کار گرفته شده در این پیمایش به ۱۵ نفر از کارشناسان، نخبگان و استادان مربوط با موضوع و هدف پژوهش که بیشتر در حوزه‌های شهرسازی و گردشگری فعالیت دارند، ارائه شده و در مورد اعتبار آنها نظرخواهی شد که با اصلاحات لازم، مورد استفاده قرار گرفته است. در این پرسشنامه از صاحب‌نظران و متخصصان جامعه آماری خواسته شد که ضمن بررسی تأیید معیارها، آن دسته از معیارهایی که روایی آنها تأیید شده است را از ۱ تا ۱۰ وزن‌دهی نموده و در صورت لزوم، معیار جدید پیشنهاد نمایند. از این رو معیارهایی که میانگین وزن نهایی آنها ۵ یا بالاتر از آن بوده، جداگانه جمع‌آوری

شده است و در قالب معیارهای نهایی جهت تبیین نقش و جایگاه گردشگری پایدار در تکوین عدالت فضایی در برنامه‌ریزی توسعه شهری در شهر تهران مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۳. مبانی نظری

۳-۱. ماهیت شهر اسلامی و طبقه‌بندی دیدگاه‌های مرتبط با آن

شهر، مفهومی از جنس مکان و محصول یکجانشینی انسان است که در پی تکامل شیوه زیست او و ساختارهای ذهنی اش شکل می‌گیرد. شهر اسلامی در زمره اصطلاحات و واژگان مناقشه‌آمیزی است که به تبع ذات میان‌رشته‌ای آن، پژوهشگران بسیاری از نظام‌های علمی گوناگون در بررسی، تبیین و توصیف آن کوشیده‌اند. مفهوم شهر اسلامی، نخست در مطالعه شهرهای شمال آفریقا مورد استفاده قرار گرفت. این تحقیقات سبب شکل‌گیری قالبی کلی از شهر اسلامی شد که آن را به تمام شهرهای موجود در قلمرو حاکمیت اسلام تعمیم می‌دهد. گذشته از واژه‌ها و نام‌های متفاوتی که بر شهر و محیط زندگی مسلمانان نهاده شده است، پرسش‌های بسیاری درباره چیستی، ماهیت و ویژگی‌های چنین شهری مطرح می‌باشد که پژوهشگران تلاش کرده‌اند به آنها پاسخ دهند. مروری انتقادی بر ادبیات این حوزه، نشانگر حجم بالایی از سوءتعبیرها و آشفتگی‌ها درباره این انگاره و مفاهیم، موضوعات و اهداف مرتبط با آن است؛ به گونه‌ای که تعاریف و نظریه‌های متناقض در این خصوص، مفهوم شهر اسلامی را به چالش کشیده است. در ادامه با مروری بر ادبیات جهانی و بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی کوشیده‌ایم ضمن طبقه‌بندی، خلاصه‌ای از محتوای دیدگاه‌های مختلف درباره شهر اسلامی بیان گردد.

جدول ۱: طبقه‌بندی و خلاصه محتوای دیدگاه‌های در باب شهر اسلامی

گروه	صاحب‌نظران	خلاصه دیدگاه‌ها درباره شهر اسلامی
نظریه اسلامی تفاوت وجود	Cahen	عدم تمایز و تفاوت میان شهرهای اسلامی و شهرهای بی‌زانی و ایتالیایی.
	Wirth	صفت شرقی را جایگزین اسلامی می‌کند. (سوق؛ تنها نتیجه فرهنگ اسلامی).

گروه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاهها درباره شهر اسلامی
مخالفان وجود شهر اسلامی	Grunebaum	شهر اسلامی فاقد تشکیلات خاص و مرجع قدرت مدنی.
	Weber	هر مکان، دربرگیرنده اجتماعی از انسانها شهر نیست.
	Morris	ابنیه مذهبی؛ تنها تفاوت شکل شهرهای ارگانیک خاورمیانه با قبل از اسلام.
	Vincent	شهرهای اسلامی فاقد هر گونه ساختار مدنی.
	Woodberry	دیده شدن صفات و ویژگیهای شهرهایی اسلامی در شهرهای سنتی ماقبل دوره استعماری.
	Sauvaget	همانندی شکل فضایی شهرهای اسلامی با شهرهای یونان و روم.
	Ilbert	شهر اسلامی؛ افتراقی، بدون ساختار و جوش خوردن غیر تخصصی.
	Le Bon	تشکیل شهرهای مسلمانان براساس فرهنگ عرب.
	Lauden	شهر اسلامی، امارتی سلطنتی، زودگذر و مصنوعی.
	King	عدم وجود تفاوت بین شهر اسلامی و شهر غربی.
	Godard	تقلیدی، تکراری بودن، بد و ناموزون بودن بنای اسلامی در مقایسه با پارتون.
	Costello	فاقد ساختار مدنی بودن شهرهای اسلامی یا در ممالک اسلامی.
	Hammond	فرهنگ و تعالیم اسلامی؛ ضد حرکت تمدن.
	Bent	شهر اسلامی؛ غالباً شهری موقتی بوده است.
کالبدنگران	خیرآبادی	شهر اسلامی قرون وسطی؛ فاقد نهاد رسمی و شخصیت حقوقی.
	W. Marcais	انسجام شهرهای اسلامی با وجوه عناصری چون مسجد جامع و بازار (مجاور آن).
	J. Marcais	تقسیم بندی محلات مسکونی براساس قومیت، رعایت سلسله مراتب مشاغل بازار در کنار مسجد.
	Van G.	تأکید بر دو کانون مسجد جامع و بازار.
	Hamdan	شهر اسلامی امتداد یافته شرایط پیشین آن شهر.
	Raymond	رعایت حریم فضاهای عمومی و خصوصی، بازار، دروازه، مسجد، فضای حکومتی، خانه های درون گرا.
	Abu-Lughod	جاری بودن اصول شرعی، تفکیک جنسیتی و استقرار نظام مالکیت اسلام.
	Hourani	عناصر شهر اسلامی: محلات، مدارس مذهبی، بازار مرکزی و قیصریه،

گروه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاهها درباره شهر اسلامی
موافقان وجود شهر اسلامی		کاروانسراها.
	Massignon	تأکید بر مرکزیت بازار در شهرهای اسلامی.
	Ibn Manzue	تأکید ویژه بر حضور دژ در شهرهای اسلامی.
	Dettman	شناخت شهر اسلامی تنها از طریق عناصر کالبدی اصلی.
	Alsayyad	عناصری چون مسجد جامع، محلات مسکونی فشرده، فضای حکومتی، دروازه، بازار، سیستم دفاعی.
	Benevolo	محلات مسکونی مستقل و فشرده، رعایت حریم، کوچه بن بست، بازار بزرگ، شبکه دسترسی.
	Pausanias	وجود عناصری چون میدان ورزشی، تئاتر، بازار، مجلس حکام و نمایندگان، حفظ حریم محلات.
	Le Tourneau	تأکید بر وجود عناصر کالبدی نظیر دروازه در اطراف شهر و همچنین وجود محلات.
	Ehlers	ساختار شهرهای اسلامی با مرکزیت مسجد، بازار بزرگ و کمربندی مسکونی.
	Marseille	شهر اسلامی، مکانی است با مرکزیت مسجدی برای نماز، حماسی برای غسل، بازاری برای دادوستد.
	بسیم حکیم	شهر اسلامی با عناصری نظیر مسجد، قلعه دفاعی، گورستان، مسجد جمعه.
	ریح صعود	عناصری نظیر مسجد جامع، سوق، دژ، محلات مسکونی، شبکه معابر، بازار، قبرستان، حصار.
	اشرف	مهم ترین عوامل شهر اسلامی: سه عنصر مسجد، بازار، محله.
	Marseille	اساس وجود شهر اسلامی برپایه رابطه بین ایمان اسلامی و زندگی شهری.
	Maichon	فلسفه ساخت شهر اسلامی؛ ایمان و زندگی شهر.
	Berque	شهر اسلامی، جامعه ای برای تشهد.
	Spancer	شهر اسلامی، نشان دهنده تناسب بین دین، کالبد و مظهر تمسک مسلمانان به دین.
	Richard Fry	دین اسلام اساساً دین شهری است.
نوحی	نقد دین از شهر، ناشی از سامانه ارزش های دینی پاک، بهزیستی، سلامت و	

گروه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاهها درباره شهر اسلامی
موفقان وجود شهر اسلامی	کابلی برای اجرای احکام و قوانین	منتظرالقائم
		شهر اسلامی مکانی جهت تفکر و زندگی مسلمانان.
		خدایی و تقوایی
		شهر اسلامی مظهر تمدن اسلامی و دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی، اجتماعی.
		مشکینی
		ساخت شهر اسلامی بر مبنای عمل به اصول و احکام دین و شریعت.
		کلاتری خلیه
		شهر اسلامی؛ نمود مظاهر تمدن اسلامی و هر یک از اجزای آن، یادآور حضور خداوند است.
		لآباد
		فقه و شریعت اسلامی؛ به عنوان دستورالعمل ساختمان سازی و کلید تفسیر در شهرهای اسلامی.
		دانش
		نقره کار
		یکی از ارزشمندترین پایه های معماری (شهرسازی) اسلامی؛ اصل عدالت محوری.
		نقی زاده
در شهر اسلامی؛ ثابت بودن اصول و منعطف بودن روش های پیاده سازی این اصول و ارزش ها.		
حکیم		
فقه؛ عامل ریشه های نظم و یکپارچگی موجود در شهرهای جهان اسلام.		
سلطانی		
هنگامی می توان صفت اسلامی را بر پدیده ای نهاد که بر اساس تعالیم اسلامی بنا نهاده شده باشد.		
ایازی		
در شهر اسلامی عامل مسلط دین بوده و بنا شدن تمام عناصر زندگی بر اساس آموزه های اسلامی.		
شکرانی		
شهر اسلامی؛ براساس مبانی و آموزه های مطابقی، تضمینی یا التزامی قرآن و روایات بنا شده باشد.		
موسوی		
از ویژگی های شهر اسلامی: خصلت های معاضدت، همیاری معنوی، عدالت، نزاهت اخلاقی.		
جعفری		
از مظاهر پیشرفت ها؛ وضع ظاهری و کیفیت اداره شهرها با الهام از احکام اسلامی است.		
براتی		
شهر اسلامی به تدریج، فضا را برای تحقق و اجرا شدن دین مردم فراهم آورد.		
پوراحمد		
رفتارهای فردی و اجتماعی مسلمانان (در شهر) تحت تأثیر آموزه های دینی آنهاست.		
صالح		
دو مفهوم احکام اسلامی و هنجارهای مرسوم؛ عامل ایجاد اشکال شهری در سرزمین های اسلامی.		

گروه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاهها درباره شهر اسلامی
موفقان وجود شهر اسلامی	کابلی برای اجرای احکام و قوانین	شکوفایی حیات است.
		Sinaceur
		اسلام تمدنی بنیادگرا، سازنده و شهری است.
		Goitein
		اسلام، انقلابی در تاریخ تمدن جهان.
		Paulo
		شهر اسلامی با قابلیت تأثر و گسترش در پهنه های بسیار وسیع در سرتاسر جهان.
		رضایی
		ارزش های آن فرای کالبد، زمان و مکان و قابل بهره برداری در گسترش شهرهای جهانی امروز.
		موحد
		شهرهای اسلامی ویژگی ها، مولفه ها و کارکردهای خاص و هویت مستقل و متمایز دارند.
		سالانقوج
		مکان تجلی بخشیدن به ارزش های مسلمانان و در جستجوی روش های مناسب زمان و مکان.
		Ernst
نقش سازنده و مثبت نهادها و تاسیسات در شهرهای اسلامی.		
این خلدون		
گسترش سیستم فرهنگی (اجتماعی) شهری با ظهور اسلام.		
قدامه		
تفاوت شهر و روستای اسلامی در وجو حاکم، سیستم اداری، سیاسی و قضایی.		
بن جعفر		
کنترل و حکومت بر شهرهای اسلامی به وسیله شبکه ارتباطات.		
Lapidus		
شهرهای اسلامی دارای هویت مستقل کابلی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیما و معماری.		
این خلدون		
ضرورت وجود عناصر شهری نظیر مسجد جامع، حمام و بازار جهت اجرای احکام اسلامی.		
Lombard		
شهر اسلامی محصول اجرای اصول فقه.		
حبیبی		
شهر اسلامی؛ جایگاه تبلور عدالت و آرمان های سیاسی و اجتماعی دولت اسلامی می باشد.		
ابراهیمی		
بی نتیجه ماندن هرگونه تلاش بدون در نظر گرفتن محتوا و روح برای شکل شهرهای اسلامی.		
منصوری		
عدالت؛ یکی از مهمترین مفاهیم شکل دهنده شهر اسلامی.		
نقی زاده		
شهر اسلامی متأثر از: سه عامل اصول فکری، رفتاری و کابلی.		
باقری		
شهر اسلامی تبلور و نتیجه تفکر و شیوه ندگی انسان.		

جدول ۲: معیارهای شهر اسلامی از دیدگاه قرآن و احادیث و روایات

ردیف	معیارها	مأخذ	استنادات
۱	زیبایی	Alsayyad ، Van Grunebaum (1987) Kamyar & Spoureyzy ، (2011) (2019)، نوحی (۱۳۸۸)	(آیات ۱ و ۲ سوره البلد)، (تفسیر نمونه، جلد ۲۷: ۷)
۲	آرامش	نقی زاده (۱۳۹۰)، نقره کار و علی الحسابی (۱۳۹۶)، فرجام و همکاران (۱۳۹۰)، پورا احمد و موسوی (۱۳۸۹)، غنی زاده (۱۳۸۵)، ستاری ساربانقلی (۱۳۹۰)	(التین/۳)، (تفسیر نمونه، جلد ۲۷: ۱۴۱)، (ابراهیم/۳۵)، (بقره/۱۲۶)، (تفسیر نمونه، جلد ۱۰: ۳۶۶)، (نحل/۱۱۲)، (تفسیر المیزان، جلد ۱۲: ۵۲۲)
۳	عدالت	Kamyar & Spoureyzy (2019). کلاتری و بخشی زاده (۱۳۹۹)، نقره کار و علی الحسابی (۱۳۹۶)، رحیمی و نقی زاده (۱۳۹۵)، منصوری (۱۳۹۲)، عزیزی و شکوهی (۱۳۹۴)، داداش پور و همکاران (۱۳۹۴)	(آل عمران/۱۷)، (رحمن/۹)، (حدید/۲۵)، (اعراف/۲۹)، (نهج البلاغه)، (نهج الفصاحه، حدیث ۱۵۲: ۸۹)
۴	تعمیر و نگهداری شهر (معماری و شهرت)	مطهر (۱۳۹۸)، موحد و همکاران (۱۳۹۱)، فرجام و همکاران (۱۳۹۰)، ستاری ساربانقلی (۱۳۹۰)	(نحل/۱۱۲)، (تفسیر نمونه، جلد ۱۲: ۵۲۲)، (بقره/۱۲۶)، (نهج الفصاحه، حدیث ۲۱۷۰: ۳۵۴).

مأخذ: نگارندگان.

۲-۳. معیارهای شهر مطلوب اسلامی از دیدگاه قرآن و روایات

امروزه در شهرسازی، الگوهای مختلفی برای شهر مطلوب از سوی نظریه پردازان غربی ارائه گشته اند که تأثیر زیادی در شکل گیری شهرهای جهان داشته اند. این اندیشه ها به این دلیل که با الگوی ایرانی-اسلامی همخوانی ندارند، سبب ایجاد نوعی سردرگمی میان شهروندان و طراحان شده اند. در مطالعات مربوط به شهرهای اسلامی اهمیت اسلام در فرایند شکل گیری شهرهای اسلامی دیده می شود که می توان چنین برداشت کرد که مفهوم شهر اسلامی در ابتدا بیشتر وابسته به ویژگی های کالبدی و فیزیکی شهر بوده است که با گذشت زمان، ویژگی ها و مؤلفه های دیگر برای آن معرفی شده است. به طور کلی تعاریف و دیدگاه های «صرفاً کالبدی» نسبت به شهر اسلامی به رویکردهای تاریخ نگارانه منتهی می شود و تعاریف و دیدگاه های «کالبد شهر اسلامی به عنوان محلی برای اجرای احکام و قوانین اسلامی»، بیشتر به تعبیر فقهی و حکمی از شهر می انجامد (مطهر، ۱۳۹۸: ۱۲). بر این اساس، می توان گفت تعبیر اول، مفهوم «شهر اسلامی» را به مثابه یک «واقعیت تاریخی» در نظر می گیرد و تعریف دوم به «شهرسازی اسلامی» به مثابه «الگوی الهی برای شهرسازی» می نگرد. از این رو امروزه بحث درباره اینکه شهر اسلامی چیست؟ چه ویژگی ها و مؤلفه هایی دارد؟ و برنامه ها و پروژه های شهری و شهرسازی بر چه اساسی ارزیابی گردند، مطلبی اساسی است که پاسخ به آنها مستلزم آن است که آرمان شهر اسلامی را بازنشاسایی کنیم و سپس بکوشیم آن را محقق نماییم. این آرمان شهر اسلامی مؤلفه ها و ویژگی های خاصی دارد که آن را از دیگر شهر و جوامع متمایز می کند. به منظور ورود به این مبحث از طریق روش کتابخانه ای و با مورد هدف قرار دادن سه کلمه قرآنی (بلد، مدینه و قریه) در متون اسلامی کوشیده ایم نظر و دیدگاه اسلام درباره شهر و شرایط زیست در شهر را مشخص کنیم.

ردیف	معیارها	مآخذ	استنادات
۵	کرامت انسانی حفظ حرمت و	همکاران (۱۴۰۰) Nordenfelt (2004)، (1994)، Raymond ، Pausanias (2003)	(نمل/۹۱)، (تفسیر نمونه، جلد ۱۵: ۵۷۱)، (نهج البلاغه)، (شیخ صدوق، ۱۳۷۱، ۲: ۶۲۵)
۶	هویت	همکاران (۱۴۰۰)، نقی زاده (۱۳۹۰)، عبدالستار عثمان (۱۳۷۶) Spoureyzy (2019)، نقره کار و Kamyar & , Alami (2015)	(نمل/۹۱)، (نهج البلاغه)
۷	امکانات و خدمات وجود	همکاران (۱۳۹۱) Alsayyad (2011)، نقی زاده (۱۳۹۰)، موحد و همکاران (۱۳۹۱)	(فرقان/۴۹)، (تفسیر نمونه، جلد ۵: ۱۱۸)، (بقره/۱۲۶)
۸	آبادانی و توسعه شهر	همکاران (۱۴۰۰)، پوراحمد و موسوی (۱۳۸۹) فرجام و همکاران (۱۳۹۰)، مطهر و	(سبا/۱۵)، (تفسیر نمونه، جلد ۸: ۵۹)، (نهج الفصاحه، حدیث ۶: ۱۰)، (نهج الفصاحه، حدیث ۶۴: ۲۲)
۹	آزادی انسان	پوراحمد و موسوی (۱۳۸۹)، مطهر (۱۳۹۸)	(نساء/۷۵)، (تفسیر نمونه، جلد ۴: ۱۱)
۱۰	بومی و سازگاری مسکن، صالح اقلیم	همکاران (۱۳۹۰)، نقی زاده (۱۳۹۰) Kamyar & Spoureyzy (2019)، اخوت	(بقره/۲-۳)، (سبا/۱)، (فتح/۳)، (آل عمران/۲)، (نحل/۸۰)، (نهج البلاغه)

ردیف	معیارها	مآخذ	استنادات
۱۱	سبک معماری اسلامی	Marseille، Alsayyad (2011) (نحل/۸۰)، (الذاریات/۲۶)، (2011)، صفایی پور و همکاران، (۱۳۹۴)، نقی زاده (۱۳۹۰)، اخوت (۱۳۹۳)	(کشف/۱۷)، (بحار الانوار، جلد ۷۶: ۱۵۰)
۱۲	زیباسازی فضای عمومی	Raymond (1994)، نقره کار (۱۴۰۰)، مطهر (۱۳۹۸)، سماواتی و دارابی (۱۳۹۳)	(حجر/۱۹)، (نامه ۵۳ نهج البلاغه)
۱۳	بهداشت عمومی	نقی زاده (۱۳۹۰)، غنی زاده (۱۳۹۰) (سبا/۱۵)	
۱۴	ارتباطات، سیاحت و گردشگری	Kian et al ، Qaddahat et al (2018) (2017)، Battour ، COMCEC (2016)، Carbonie et al .& Ismail (2017) (2014)، Henderson (2009)، (2014)، Stephenson (2014)، پرده پور (۱۳۹۸)، جعفری صمیمی و خیر (۱۳۹۴)، شفقی و همکاران (۱۳۹۱)، رک الدین افتخاری و همکاران (۱۳۸۸)	(حج/۴۶)، (روم/۹ و ۴۲)، (نحل/۳۶)، (آل عمران/۱۳۷)، (فاطر/۴۴)، (عنکبوت/۲۰)، (محمد/۱۰)، (علامه مجلسی، بحار الانوار، جلد ۵۷: ۱۲۳)، (وسائل الشیعه، شیخ حز عاملی، جلد ۸: ۳۳۸)، (بحار الانوار، جلد ۴۱: ۲۱۳)
۱۵	محیط زیست	اخوت (۱۳۹۳)، مطهر (۱۳۹۸)	(نهج الفصاحه، حدیث ۱۳۶۱: ۲۳۹)، (تحف العقول، ص ۳۲۰)

۳-۳. گردشگری از دیدگاه قرآن

دین مبین اسلام گردشگری را تشویق و ترغیب نموده و معتقد است تمدن و مذهب در هر فضایی که بستر مهاجرت گردشگران با رعایت اصول اخلاقی و قراردادهای بین المللی را داشته باشد، محقق می شود و محیط، آماده رشد و تعالی می گردد. براین اساس، گردشگری در آیات متعددی آمده است که به تحقیق و تدبیر در آیات قرآن کریم نیاز دارد. طراحی و ساخت شهرهای اسلامی براساس ارزش های اسلام، افزون بر متمایز شدن شهرهای اسلامی، به عدالت و در نهایت، تسهیل رفتار و گردش مسلمان و غیرمسلمانان در همه ابعاد زندگی منجر می شود. یکی از اصول و ارکان اصلی شهر اسلامی، رکن اجتماعی و انسانی آن است که در شهرسازی و طراحی شهرهای اسلامی با توجه به جایگاه انسان نزد خداوند و در دین اسلام باید مدنظر قرار گیرد و شهرها جایی برای گردش انسانها باشد تا بتوانند در بعدهای مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به بالندگی برسند. به زعم ملل پیش از اسلام، سیاح و گردشگر به مفاهیمی چون خودتنبیهی، فشار بر خویش برای مسافرت بر زمین و خستگی جسم به عنوان تنبیهی برای دوری از این جهان مربوط می شد، اما اسلام تمام مفاهیم منفی از گردشگر و سیاح را منسوخ کرد (Al-Munajjid, 2009: 2). گردشگری شهری از دیدگاه اسلام، پدیده ای چندبعدی است که به اشکال مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، زیست محیطی، فرهنگی و حتی فناوری قابل گسترش می باشد. در این ادامه کوشیده ایم به صورت مستدل به جایگاه گردشگری در آیات قرآن پردازیم.

جدول ۳: گردشگری از دیدگاه قرآن

ردیف	استناد	آیه	تلفی و پیامها
۱	۱۱۱/۱	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ	جهانگردی، گردشگری، سیر و سفر، مطالعه طبیعت و گردش های هدفمند، یک وظیفه و ارزش است (گردشگری طبیعی و علمی).

ردیف	استناد	آیه	تلفی و پیامها
		يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.	گردش در طبیعت، می تواند انسان را به فکر وادارد (گردشگری طبیعی و علمی).
۲	روم/۴۲	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُّشْرِكِينَ.	جهانگردی و گردشگری هدفمند، مورد سفارش اسلام است (گردشگری سالم). حفظ آثار عبرت انگیز برای آیندگان، از طریق گردشگری لازم است (گردشگری میراثی).
۳	نحل/۳۶	وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَّنْ هَدَى اللَّهُ وَ مِنْهُمْ مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِبِينَ.	گردشگری باید عبرت آموز باشد (گردشگری میراثی و تاریخی). قرآن کریم، مردم را به جهانگردی و گردشگری هدفمند (تجربه، عبرت گیری و لذت جویی) دعوت کرده است (گردشگری تاریخی و تفریحی).
۴	انعام/۱۱	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِبِينَ.	گردش و سفرهای علمی و عبرت آور، ستوده و نیکوست (گردشگری علمی). اگر به چیزی شك دارید، تاریخ شان را بخوانید و با گردشگری و سفر، آثارشان را ببینید و عبرت بگیرید (گردشگری تاریخی، میراثی، فرهنگی و علمی).

ردیف	استناد	آیه	تلفی و پیام‌ها
۵	آل عمران/۱۳۷	قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ.	تحقیق در تحولات تاریخ، از طریق گردشگری لازم است (گردشگری تاریخی و علمی). گردشگری هدفدار و بازدید توأم با اندیشه، بهترین کلاس برای تربیت انسان‌هاست (گردشگری تفریحی، علمی و گروهی).
۶	یوسف/۱۰۹	وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِمَا أُزْجِرُوا مِنَ الْأَجْرَةِ حَبِيرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَ فَلَا تَعْقِلُونَ.	امکان تبلیغ و تلاش، برای مرد با گردشگری بیشتر است (گردشگری اقتصادی). مشاهده از کارآمدترین شیوه‌های دریافت حقیقت است (گردشگری فرهنگی). گردشگری در زمین و آگاهی از تاریخ و درس عبرت گرفتن، برای هدایت و تربیت بسیار کارگشاست (گردشگری فرهنگی، مذهبی، تاریخی و میراثی). حفظ آثار باستانی برای عبرت و بازدید آیندگان لازم است (گردشگری فرهنگی).
۷	رزم/۹	أَو لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَنَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ.	مطالعه تاریخ، گردشگری، سیر و سفر و استفاده از تجربه دیگران، از راه‌های شناخت، و ترك آن مورد توبیخ است (گردشگری تاریخی، میراثی، علمی و فرهنگی). سیر و سفر باید عامل توجّه و به دور از غفلت باشد (گردشگری آگاهانه).

ردیف	استناد	آیه	تلفی و پیام‌ها
۷	رزم/۹	أَو لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَنَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ.	مطالعه تاریخ، گردشگری، سیر و سفر و استفاده از تجربه دیگران، از راه‌های شناخت، و ترك آن مورد توبیخ است (گردشگری تاریخی، میراثی، علمی و فرهنگی). سیر و سفر باید عامل توجّه و به دور از غفلت باشد (گردشگری آگاهانه).
۸	فاطر/۴۴	أَو لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا.	طرفدار گردشگری برای کسب تجربه و لذت جویی است (گردشگری علمی و تفریحی). سیر و سفر باید جهت‌دار باشد (گردشگری آگاهانه). بازدید از آثار باستانی تمدن‌ها، مورد سفارش است (گردشگری فرهنگی و میراثی).
۹	صافات/۲۱	أَو لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَنَارُوا فِي الْأَرْضِ فَآخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ.	سیر و سفر و گردشگری باید هدفدار باشد (گردشگری آگاهانه). تجربه و علم، به سیر و سفر و گردشگری نیاز دارد (گردشگری علمی از جمله پزشکی). حفظ آثار باستانی، برای عبرت آیندگان لازم است (گردشگری فرهنگی و میراثی). از تاریخ عبرت بگیریم (گردشگری تاریخی).

اندیشمندان در طول تاریخ تعاریف متعدد و مختلفی را ارائه نموده‌اند که هر یک، براساس جهان بینی صاحب نظران، ویژگی هایی را برای این مفهوم برمی شمارند. جایگاه عدالت در اندیشه و فلسفه سیاسی به گونه ای بوده است که اغلب اندیشمندان و خردورزان از دوران یونان باستان بر تبیین و تفهیم آن همت گمارده‌اند. مفهوم عدالت برای نخستین بار توسط فیلسوفان یونان باستان مورد بررسی عقلی و استدلالی قرار گرفت که از آن به رعایت حدود در همه موارد و یا مجموع محسنات تعبیر کرده‌اند. عدل در لغت با معانی متعددی از جمله مساوات و برابری، راستی و راست ایستادن، میانه روی، رعایت حد وسط، حکم به حق، پیمان و مانند آن به کار رفته است که وجه مشترک این معانی، برابری و میانه روی است.

پیشینه عدالت به سابقه حیات بشری بازمی گردد. عدالت یکی از بنیادی ترین مفاهیم در علوم انسانی و به ویژه در علم سیاست است. این مفهوم در همه مکاتب اعم از الهی و غیرالهی (انسانی) مورد توجه بوده است؛ زیرا مطلوب ذاتی همه انسان ها می باشد و کمتر متفکر و دانشمندی را می توان یافت که دغدغه آن را نداشته باشد. در واقع، برقراری عدالت، همواره یکی از دغدغه ها و آرزوهای بشری بوده است که یکی از دلایل اصلی این اهمیت، نقش تعیین کننده و غیرقابل انکار آن در اجتماع می باشد. از این رو می توان گفت مبحث عدالت در مرکز منظومه فکری اندیشمندان سیاسی قرار گرفته است. بسیاری از دانشمندان و پیشگامان عصر روشنگری در قرون هجدهم و نوزدهم میلادی نیز کوشیده اند با تبیین این مفهوم، موضع و جایگاه تفکر خود را با اندیشه عدالت مشخص کنند و در عین حال مقیاس و معیاری برای سنجش عدالت پذیری یا گسترش عدالت از منظر اندیشه خود در اختیار منتقدان قرار دهند.

برای عدالت تعاریف متفاوتی بیان شده است. تنوع مفهوم عدالت، نشان دهنده وجود تفاوت و حتی تضاد در اهداف پیش روی برنامه ریزان می باشد (داداش پور و الوندی پور، ۱۳۹۵: ۷). مراد از عدالت نوعی سلوک مساوی با افراد است (Kunzmmam, 2007: 101) که در آن به هر کس به اندازه استحقاق یا شایستگی و توانایی اش چیزی داده شود. در برخی از نظام های کهن، مفهوم و ماهیت عدالت بیشتر برای توجیه هرگونه نابرابری کاستی ها و فرصت ها به کار گرفته شده است. در چنین تفکری انسان ها در ذات با یکدیگر نابرابر

ردیف	استناد	آیه	تلقی و پیام ها
۱۰	مهدی ۱۰	أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا.	افراد غافل که از هلاکت گذشتگان عبرت نمی گیرند، قابل توبیخ و سرزنش هستند (لزوم و اهمیت گردشگری). گردشگری و جهانگردی باید هدف دار و برای بررسی تاریخ ملت ها و عامل عبرت و رشد باشد (ابعاد مختلف گردشگری و مزایا آن). جلوه های رفاه مهم نیست، پایان و عاقبت کار مهم است (گردشگری تاریخی).
۱۱	نور ۹	أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُون لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آدَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ.	سفرهای علمی و تجربی، کاری ارزشمند و راهی مطلوب برای گسترش شناخت و دانش است (گردشگری علمی، تفریحی، تاریخی و فرهنگی).

مأخذ: نگارندگان.

۴-۳. مفاهیم و تفاسیر عدالت

واژه عدالت پیش از آنکه مسبوق به اندیشه جغرافیایی باشد و اندیشمندان و متفکران جغرافیای انسانی آن را ایجاد کرده باشند، در فلسفه و اندیشه سیاسی ریشه دارد (جعفری، ۱۳۹۸: ۴۶). مفهوم عدالت از مفاهیم پیچیده حوزه فلسفه و علوم انسانی است. این مفهوم در مکاتب مختلف اجتماعی، سیاسی و فلسفی تعبیر متفاوتی یافته است که گاه حتی در تضاد با یکدیگر هستند (طیبیان، شکوهی و ارباب، ۱۳۸۹: ۱۱۲). بررسی ادبیات و نوشته ها و همچنین مرور نظریات مختلف درباره عدالت نشان می دهد متفکران و

هستند و گروهی بر دیگری برتری و رجحان دارند؛ در نتیجه، لازمه تحقق عدالت این است که برای مردم هر طبقه، حقوق برابر قائل شد (لیدمان، ۱۳۸۶: ۴۶). برتراند راسل، در تعریف عدالت می‌گوید: «عدالت عبارت از هر چیزی است که اکثریت مردم آن را عادلانه بدانند. یا عبارت از نظامی است که آن چه را که به تصدیق عموم، زمینه‌هایی برای نارضایتی مردم فراهم می‌کند به حداقل برساند» (بختیاری، ۱۳۸۲: ۷۹). ارسطو معتقد است: «عدالت، امری است که انسان عادل فکر می‌کند» (حکیمی، ۱۳۷۶: ۴۲). به نظر هایک، هم در رفتارها و هم در ذهن انسان سلسله‌مراتبی از قواعد حاکم است که اساسی‌ترین آنها در حوزه فرا آگاهی؛ یعنی در ورای توانایی ادراک‌ها قرار دارند و رشد عقل انسانی جزئی از رشد تمدن است؛ از این رو ذهن هیچ‌گاه نمی‌تواند پیشرفت آینده خود را پیش‌بینی کند. جان لاک معتقد است عدالت در مراقبت و رعایت حقوق افراد است. مفهوم عدالت پیش از رنسانس، نزد فیلسوفان یونانی امری واقعی و حقیقی در نظر گرفته می‌شد که در صورت تحقق به خیر و صلاح منجر می‌گردد و در واقع عدالت را به معنای در نظر گرفتن ویژگی‌های افراد می‌دانستند. تحولات فکری پس از رنسانس تمام باورهای فکری در مورد جهان خلقت را مردود کرد. تعاریف غرب از عدالت بیشتر پس از رنسانس و با تغییرات همه‌جانبه در نگرش به جهان و انسان شکل گرفت. در اسلام نیز عدل یکی از اصول اعتقادات مسلمانان است که اعتقاد به آن از روی تعقل و آزاداندیشی شکل می‌گیرد؛ زیرا اصول اعتقادات، تقلیدی نیست و هر مسلمانی باید این اصول را با تحقیق بپذیرد. در اندیشه یک مسلمان، خدا ظلم نمی‌کند چون نیازی به ظلم کردن ندارد. ریشه ظلم یا جهل یا عجز یا رذایل اخلاقی است و خدا منشاء همه کمالات می‌باشد و هیچ‌گونه نقصی در او راه ندارد، بنابراین ظلم نمی‌کند. با این بیان روشن می‌شود پذیرش عدالت خداوند عین عقلانیت است نه مخالف با آن.

به‌طور کلی با مروری بر مفهوم و ماهیت عدالت به‌نظر می‌رسد که عدالت و پیشرفت دو مقوله به‌هم‌پیوسته و جداناپذیر هستند. تا در جامعه‌ای عدالت برقرار نگردد، پیشرفت تحقق نخواهد یافت. عدالت‌خواهی، نیاز فطری و آرمان مشترک انسان‌ها در طول تاریخ بوده است. به دلیل پیچیدگی و گستردگی

مفهوم عدالت، هریک از دانشمندان در اعصار مختلف کوشیده‌اند این مفهوم را با استفاده از دیدگاه‌های گوناگون تبیین کنند. حاصل این تلاش‌ها، مجموعه‌ای عظیم از نظریات مختلف و متنوع در این حوزه است. عدم شناخت درست مفهوم عدالت، ما را از اجرای این آرمان بزرگ و همیشگی بشر باز می‌دارد؛ زیرا تا مفهومی شناخته نشود، برنامه‌ریزی برای تحقق آن و اساساً اندیشیدن درباره آن بی‌معنا خواهد بود. در ادامه کوشیده‌ایم جایگاه و مفهوم عدالت به‌طور تفصیلی در اعصار و اندیشه‌های گوناگون و نیز مکاتب مختلف بشری و مکتب اسلام بررسی گردد.

۴. جایگاه عدالت از دیدگاه صاحب‌نظران غربی، شرقی و مسلمان

اندیشه عدالت از مدت‌ها قبل، ذهن بسیاری از پژوهشگران، فیلسوفان، روان‌شناسان، جغرافی‌دانان و دیگر صاحب‌نظران حوزه‌های دیگر را به خود مشغول نموده و تاکنون نظریات متفاوتی درباره آن ارائه شده است. دیدگاه افراد نسبت به مفهوم عدالت، بسته به پایگاه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و غیره آنها متفاوت است؛ به‌طوری که درک یک انسان معلول با یک انسان با استعداد از مفهوم عدالت متفاوت خواهد بود. همچنین درک فردی از طبقات پایین اجتماعی نسبت به فردی متمول و دارای پایگاه اقتصادی بالا، فردی مسلمان نسبت به فردی غیرمسلمان، شهروند ساکن در منطقه مرفه‌نشین پایتخت نسبت به فرد ساکن در یک روستای دورافتاده و غیره متفاوت خواهد بود و هر یک دیدگاه‌های متفاوتی از مفهوم عدالت دارند. بنابراین می‌توان ادعا کرد عدالت به زمان و مکان و نوع روابط نظامات و ساختارهای اجتماعی مقید است. اما آنچه در بحث عدالت مشترک می‌باشد، این است که عدالت، برابری و برابرخواهی، دل‌مشغولی بیشتر جوامع و دولت‌های اسلامی، سوسیالیستی، سوسیال‌دموکراسی و لیبرالیستی و غیره بوده است و هر یک در راستای تحقق و پیاده کردن نوعی برابری، مقداری از منابع و انرژی خود را سرمایه‌گذاری کرده‌اند (جعفری‌نیا، ۱۳۹۸: ۲۹۷) و به ساماندهی اجتماعی سازگار با آن پرداخته‌اند.

کثرت اهتمام اندیشمندان چند سده اخیر به‌ویژه در جهان غرب به ساخت نظریات جدید عدالت با توجه به پیچیدگی و گستردگی برداشت‌ها از مفهوم آن قابل توجه بوده است. هریک از این اندیشمندان

کوشیده‌اند این مفهوم را با استفاده از دیدگاه‌های گوناگون تبیین کنند. البته در میان نظریات آنها تفاوت‌ها و حتی تناقض‌ها و تعارض‌هایی وجود دارد. حاصل این تلاش‌ها، مجموعه‌ای عظیم از نظریات مختلف و متنوع در این حوزه است. عدم شناخت درست از مفهوم عدالت، ما را از اجرای این آرمان بزرگ و همیشگی بشر باز می‌دارد؛ زیرا تا مفهومی شناخته نشود، برنامه‌ریزی برای تحقق آن و اساساً اندیشیدن درباره آن بی‌معنا خواهد بود. در این بخش از پژوهش، می‌کوشیم با بررسی مفهوم عدالت در مکاتب مختلف جغرافیایی و همچنین اسلام و با مقایسه تطبیقی میان دیدگاه‌ها و اندیشه‌ها، به معنایی از عدالت با تأکید بر عدالت فضایی واقعی دست یابیم. بررسی پژوهش‌های جهانی نشان می‌دهد دو مفهوم متفاوت از عدالت این بحث را متقابل کرده‌اند. در جدول ذیل دیدگاه برخی از صاحب‌نظران و متفکران به نمایندگی از مکاتب مختلف در اعصار و جغرافیای گوناگون در زمینه چستی، مفهوم و جایگاه عدالت به‌طور خلاصه بیان شده است. البته به جز تعاریف این مفهوم از دیدگاه چند صاحب‌نظر، نظریات و تعاریف دیگری نیز درباره عدالت مطرح شده است که شاید از برخی جهات با برخی از این نظریات هم‌پوشانی داشته باشد و در بعضی زمینه‌ها نیز متفاوت باشد.

جدول ۴: دیدگاه صاحب‌نظران غربی، شرقی و مسلمان در زمینه چستی و مفهوم عدالت

رویکرد	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
کلاسیک <td>فیثاغورث</td> <td>فیثاغورث متأثر از زرتشت و پارسیان از قانون الهی برتری به نام عدالت سخن می‌گوید که قوانین بشری باید براساس آن شکل گیرند. در نگرش وی افراد (انسان‌ها) مطابق استعداد طبیعی‌شان، درجات مختلفی می‌یابند و حکمت و قدرت و ثروت بیشتر در اختیار کسانی قرار می‌گیرد که قابلیت و توانایی آنها را دارند و می‌توانند آن‌ها را در جهت مصالح عالیه خویش و جامعه به کار گیرند. به طورکلی فیثاغورث عدالت را در نظر گرفتن شایستگی‌های فردی و استعداد طبیعی افراد می‌داند.</td>	فیثاغورث	فیثاغورث متأثر از زرتشت و پارسیان از قانون الهی برتری به نام عدالت سخن می‌گوید که قوانین بشری باید براساس آن شکل گیرند. در نگرش وی افراد (انسان‌ها) مطابق استعداد طبیعی‌شان، درجات مختلفی می‌یابند و حکمت و قدرت و ثروت بیشتر در اختیار کسانی قرار می‌گیرد که قابلیت و توانایی آنها را دارند و می‌توانند آن‌ها را در جهت مصالح عالیه خویش و جامعه به کار گیرند. به طورکلی فیثاغورث عدالت را در نظر گرفتن شایستگی‌های فردی و استعداد طبیعی افراد می‌داند.

رویکرد	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
کلاسیک	سقراط	سقراط برخلاف سوفسطائیان که اساس متافیزیکی اخلاق را سست کرده بودند، در پی آن بود که مبانی اخلاق و عدالت را از نو براساس طبیعت استوار کند. به بیان دیگر، وی به امکان وجود اخلاق و عدالت بدون اعتقاد به ماورا طبیعه می‌نדיشد. به نظر سقراط خیر و فضیلت به این دلیل خوب نیست که خدایان آن را تعیین کرده‌اند، بلکه ذاتاً و فی‌نفسه خوب است، بنابراین خدایان آن را پسندیده و توصیه کرده‌اند. مثال خیر و فضیلت به نظر سقراط از مذهب مستقل بوده و در طبیعت نهفته است و جوهر آن را سودمندی تشکیل می‌دهد.
	افلاطون	سرآغاز گفتار افلاطون در کتاب جمهوریت، مسئله عدل است. عدالت در نظر وی نوعی استعداد و تمایل درونی در انسان است که جلو احساسات و انگیزه‌های شدید وی را که طالب منافع خصوصی هستند، می‌گیرد و بشر را از انجام کارهایی که ظاهراً به نفعش تمام می‌شوند، ولی مورد نهي وجدانش هستند باز می‌دارد. از عقاید بنیانی افلاطون یکی این است که عدالت جزیی از فضایل انسانی است. به‌طورکلی افلاطون عدالت را مکنون در فطرت هر انسان و ملاک خوبی قانون را هماهنگی با آن می‌دانست. چهار صفت اساسی را که من حیث المجموع سازنده فضیلت و علو انسانی هستند به شرح زیر نام می‌برد: خرد، شجاعت، رعایت اعتدال، عدالت.

صاحب نظران	رویکرد	خلاصه دیدگاه
ارسطو		ارسطو سعادت را که خیر نهایی انسان‌هاست به «فعالیت نفس در انطباق با فضیلت» تعریف می‌کند و عدالت را رأس فضیلتی می‌داند که تحقق بخش سعادت بشر است. از دیدگاه وی، عدالت، فضیلت کامل است؛ چون عدل ورزیدن مستلزم به کار بردن همه فضایل است و از این جهت نیز فضیلت کامل است که آدمی آن را نه تنها در خویشتن، بلکه در ارتباطش با دیگران نیز تحقق می‌بخشد. ارسطو عدالت را به حد وسط میان افراط و تفریط تفسیر می‌کند.
سیسرون		سیسرون قانون طبیعی را به عنوان قانون اساسی و بنیادین جهان مطرح کرد. از دیدگاه او، عدالت این است که مطابق با حقوق طبیعی عمل شود و بر همین اساس، باید مقررات حکومت‌ها و اعمال فرمانروایان و دیگر افراد جامعه تنظیم گردد. وی مبنای حقوق را عقل سلیم می‌داند و عدالت را قانون طبیعی معنا می‌کند؛ از این رو معتقد است قانون طبیعی همه جا یکسان و تغییرناپذیر بوده و برای همه دولت‌ها الزام‌آور است.
فارابی		فارابی با بهره‌گیری از میراث یونانی و آموزه‌های اسلامی، تعقل مدنی را در منظومه‌ای فلسفی قرار داد. عدالت در دیدگاه فارابی درباره مسئله نابرابری شکل گرفته است و عدالت را حامل امنیت می‌داند که از طریق قانون تأمین می‌شود و نظریه عدالت او با مسئله ثبوت حق و ضرورت حمایت از این حق توسط حکومت تکمیل می‌شود.

صاحب نظران	رویکرد	خلاصه دیدگاه
هابز	تجربه‌گرایان (قراردادی)	هابز معتقد است که عدالت عبارت است از اجرای تعهداتی که فرد از روی منعت طلبی به اجرای آنها رضایت داده است. توماس هابز در مورد عدالت می‌نویسد: «از همان قانون طبیعی‌ای که به موجب آن آدمیان باید حقوقی را که حفظشان مانع برقراری صلح در بین ایشان می‌گردد به دیگری واگذار کنند، قانون سومی استنتاج می‌شود که این است؛ آدمیان باید به عهد و پیمان خود وفا کنند، بدون این قاعده پیمان‌ها باطل و تنها کلمات میان تهی خواهند بود و حق همه آدمیان نسبت به همه چیز همچنان برقرار خواهد ماند و در نتیجه آدمیان همچنان در وضع جنگی به سر خواهند برد. سرچشمه و ریشه عدالت در همین قانون طبیعی نهفته است. از این رو براساس دیدگاه هابز، اساس عدالت، قرارداد است.
هیوم		از نظر هیوم قواعد و قوانین مربوط به عدالت، قوانینی هستند که ثبات و دوام مالکیت را تعیین می‌بخشد. این قواعد، قوانینی را دربرمی‌گیرد که موجب پدید آمدن مالکیت و نقل و انتقال آن عدالت است. او در برنامه تحقیق در باب فهم بشری بی‌عدالتی را آشکارا تجاوز به دارایی و نقض آن تعریف می‌کند. به بیان دیگر، به عقیده هیوم عدالت، نظارت بر قوانینی است که برای افزایش دوام و ثبات ثروت وضع شده‌اند. بنابراین اعمال عادلانه آن دسته از افعالی هستند که در تطابق با چنین قوانینی باشند.

صاحب نظران	خلاصه دیدگاه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
عقل‌گرایان	کانت	عقل‌گرایان	از دید کانت بالاترین ویژگی دولت خوب، عدالت است و فقط قدرت مطلق حکومت، ضامن عدالت نیست. از این‌رو وی معتقد است صرف‌نظر از اینکه مردم به چه انگیزه‌ای به مراجع مدنی گردن نهاده باشند، توجیه نهایی برای تأسیس جامعه‌ای مرکب از شهروندان آزاد باید ماهیت اخلاقی داشته باشد. ولی پایه اعتقادهای اخلاقی غالباً هنجارهای مختلف و متعارض دینی، مذهبی یا دیگر هنجارهای فرهنگی است، بنابراین، چگونه ممکن است نظامی از قوانین به وجود آورد که اخلاقاً برای همه کس پذیرفتنی باشد؟ او برای رفع این مشکل به اصلی ماقبل سیاسی در قانون‌گذاری معتقد شد که اساس آن فقط عقل بود، و آن را «اصل عام عدالت» نام نهاد. نقش این اصل، تنظیم سراسر ساختار شکلی قوانین در جامعه است، و تنها آن گونه تنظیمات و ترتیبات مدنی، عادلانه یا به حق هستند که حداکثر آزادی را یکسان برای همه ممکن سازند.
آزادی‌گرایان ^۱	هایک	آزادی‌گرایان	هایک تنها به عدالت فردی معتقد است و مفهومی به نام عدالت اجتماعی را باور ندارد و معتقد است که عدالت اجتماعی سراسری بیش نیست، بلکه همان عدالت توزیعی است. وی عدالت را قواعد رفتاری در حوزه فردی می‌داند. نقطه کانونی در اندیشه‌های او مفهومی به نام نظم خودجوش است و به باور او بیشتر پدیده‌های اجتماعی از چنین نظمی پیروی می‌کنند. در دیدگاه هایک هیچ‌گونه ارتباط و الزامی میان عدالت و حق وجود ندارد. او اقتصاد را همان رهاورد و سازکار بازار و حاکمیت اصل رقابت می‌داند.

۱. آزادی‌گرایی شاخه‌ای از فلسفه لیبرال است که نقطه کانونی آن آزادی فردی و اقتصادی به‌ویژه دخالت نکردن دولت است.

صاحب نظران	خلاصه دیدگاه	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
راه‌زن	راه‌زن بزرگترین نظریه‌پرداز عدالت با تفکر لیبرالیسم می‌باشد. نظریه و هدف اصلی راولز ارائه اصول بی‌طرفانه برای عدالت است تا تضاد میان آزادی و عدالت در جوامع لیبرال دموکرات به کمترین حد برسد. از دیدگاه او عدالت، توافق آزاد افراد در وضع نخستین است و توافق افراد بدون پیش‌داوری به عدالت مشروعیت می‌دهد. راولز معتقد است جامعه‌ای عادلانه است که عدالت، ساختار اصلی آن باشد. وی اعتقاد دارد هر قانون یا نهادی بدون توجه اینکه چقدر کارآمد و سامان یافته باشد، اگر ناعادلانه است باید کنار برود.	آزادی‌گرایان	نظریه عدالت استحقاقی نوزیک بر مفهوم حق طبیعی جان لاک و مبنای آزادی فردی پایه‌گذاری شده است. وی با تأکید بر حقوق اساسی و آزادی‌های فردی، عدالت اجتماعی را ناقص این‌ها می‌داند. براساس نظریه وی اگر دارایی‌های کسی به صورت مشروع به دست آمده باشد و به زور نباشد این دارایی‌ها مشروع است (مالکیت خصوصی) و عدالت برقرار شده است.
آمارتیا سن	وی عدالت و برابری را نهفته در ذات نظریه‌ها دانسته و معتقد است هر دولت باید افزون بر طرفداری از توسعه اقتصادی، در زمینه اجرا و تحقق عدالت و برابری در جامعه، مسئولیت داشته باشد. آمارتیا سن، نظریه‌هایی را که بیشتر مردم فکر می‌کنند ضد برابری هستند، نظریه‌های برابرخواه می‌داند. اصول عدالت مطرح در اندیشه او؛ توجه به کارایی و آزادی، اقتصاد رفاه و نابرابری کارایی می‌باشد.	آزادی‌گرایان	وی عدالت و برابری را نهفته در ذات نظریه‌ها دانسته و معتقد است هر دولت باید افزون بر طرفداری از توسعه اقتصادی، در زمینه اجرا و تحقق عدالت و برابری در جامعه، مسئولیت داشته باشد. آمارتیا سن، نظریه‌هایی را که بیشتر مردم فکر می‌کنند ضد برابری هستند، نظریه‌های برابرخواه می‌داند. اصول عدالت مطرح در اندیشه او؛ توجه به کارایی و آزادی، اقتصاد رفاه و نابرابری کارایی می‌باشد.

رویکرد	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
آزادی‌گرایان	جان لاک	جان لاک بر مسائل مربوط به عدالت فردی و حقوق افراد تمرکز و تأکید دارد. عدالت از دیدگاه وی، چیزی جز حمایت از حقوق مسلم افراد نیست؛ یعنی باید از قلمرو افراد در مقابل مرز گذارهایی که نامشروع هستند، محافظت کرد. هدف اصلی عدالت و مفهوم دقیق یک جامعه‌ی نیک سامان، نباید چیزی جز محافظت از مالکیت فردی باشد.
	مک‌این‌تایر	براساس دیدگاه مک‌این‌تایر، فضیلت، عدالت و قانون طبیعی در دیدگاه فیلسوفان مدرن از بافت، محتوای تاریخی و انسان‌شناسی واقعی تهی شده‌اند. به اعتقاد او، فیلسوفان مدرن مفهوم وظیفه و منفعت را به جای مفهوم فضیلت قرار داده‌اند و همچنین بر نگرشی فردگرایانه صحه گذاشتند که با آن نمی‌توان درکی از فضیلت (عدالت) حاصل کرد. به عقیده او، برای فهم و پروراندن فضیلت در فرد باید به فعالیت اجتماعی، بستر و سنت تاریخی توجه کرد.
اسلامی	خواجه نصیر طوسی	خواجه نصیر معتقد است اجناس فضایل چهار تاست: حکمت و شجاعت و عفت و عدالت و در فضایل هیچ فضیلت کامل‌تر از فضیلت عدالت نیست. ایشان عدالت را در امور مربوط به زندگی بر سه نوع می‌داند: اول: آنچه تعلق به اموال و کرامات انسانی دارد؛ دوم: آنچه تعلق به معاملات و معاوضات دارد؛ سوم: آنچه تعلق به تأدیبات و سیاسات دارد.
	ابن خلدون	از دیدگاه ابن‌خلدون عدالت مبتنی بر قشربندی اجتماعی و جاه و قدرت است و تحقق عدالت را بدون این واقعیت میسر نمی‌داند. او معتقد به عدالت اجتماعی به معنای تأمین مصلحت عمومی و مبنای تأمین عمران و امنیت است.

رویکرد	صاحب نظران	خلاصه دیدگاه
اسلامی	غزالی	غزالی با ارسطو هم‌آواز شده و معتقد است فضیلت، حد وسط میان دو حد متقابل (افراط و تفریط) است و هر کس که همه این خصال در او به حد اعتدال برسند، دارای حُسن خُلُق به‌طور مطلق است و هر کس که فقط بعضی از این صفات در او به حد اعتدال برسد، نسبت به آن معنای خاص دارای حُسن خُلُق است؛ مانند کسی که پاره‌ای از اجزای صورتش زیبا باشد.
	شهید صدر	ایشان کمتر به مباحث بنیادین عدالت پرداخته و بیشتر رویکردی کاربردی داشت‌اند. از دیدگاه شهید صدر با وجود آنکه عدالت یکی از اصول سه‌گانه ساختمان عمومی اقتصاد اسلامی است، ولی جایگاه عدالت فراتر از یک اصل بوده و سنگ زیربنای مکتب اقتصاد اسلامی است. در رویکرد شهید صدر، توازن متکی بر دو محور کاهش نابرابری شدید و کسب درآمد متناسب با معیشت آبرومندانه است. در اندیشه شهید صدر عدالت نه یک اصل در میان دیگر اصول بلکه روح حاکم بر اقتصاد اسلامی است.
اسلامی	شهید مطهری	شهید مطهری عدالت را همان تساوی و رعایت حقوق می‌داند که در این زمینه هم حقوق طبیعی (فطری) فرد را به رسمیت می‌شناسد و هم برای اجتماع حقوقی قائل است. از دیدگاه ایشان تنها راه مشروعیت و اعتبار حقوق طبیعی این است که هدفداری نظم عالم پذیرفته شود در واقع منشاء مشروعیت عدالت، خود ذات عدالت است و انسان‌ها می‌توانند برای شناخت آن از آموزه‌های دینی بهره‌گیرند. همچنین ایشان اصل دخالت دولت (حکومت) برای توزیع و اجرای توازن اجتماعی را پذیرفته و بلکه آن را ضروری می‌داند. براساس این دیدگاه برای اینکه از اختلافات شدید طبقاتی جلوگیری شود، دولت می‌تواند در مالکیت فردی دخالت و ثروت و درآمد را از افراد ثروتمند به افراد نیازمند منتقل کند.

اثرگذار در گسترش مفهوم عدالت در یک جامعه، اخلاق اجتماعی آن جامعه است. بنابراین مفهوم عدالت را می‌توان در قالب نگرش‌های دولت‌ها و نحله‌های فکری و سیاسی به مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جست‌وجو کرد. بررسی محتویات مکاتب و نحله‌های فکری بشری در زمینه مفهوم عدالت نشان می‌دهد هر یک از آنها، دعوی ویژه‌ای درباره مفهوم عدالت دارند (داداش‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۳-۳۲)؛ به طوری که می‌توان بر اساس این دعاوی، اصول زیربنایی آموزه‌های هر مکتب از مکاتب موردنظر را استنباط کرد.

در دهه ۱۹۷۰، مفهوم عدالت در توزیع منابع و خدمات، نخستین بار توسط دیوید هاروی (نئومارکسیست) مطرح شد و در دهه‌های بعد توسط محققانی از جمله رالز، فاینشتاین، ساندرکاک، یونگ، سوچا، لوسی، تلن و غیره در برنامه‌ریزی شهری مورد توجه قرار گرفت (داداش‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۶). در اثر تلاش‌های فیلسوفانی مانند راولز، بحث درباره عدالت در قالب سنت فلسفی لیبرال و سپس برنامه‌ریزی لیبرال گنجانده شد (سعیدی رضوانی و نوریان، ۱۳۹۳: ۴۸). در چند دهه گذشته دیدگاه‌های جان راولز در مورد عدالت، نظریات زیادی را به خود جلب کرده است. از یک سو، راولز، عدالت را به مثابه انصاف تعریف می‌کند که بر فرد متکی است و نظریه عدالت را به معنای عدالت مساوات‌طلبانه نمی‌داند، بلکه آن را بر اصل تفاوت و اصل آزادی و در نهایت اصل فرصت برابر برای همه افراد جامعه مبتنی می‌کند. او معتقد است تخصیص و توزیع کالا در یک جامعه باید براساس اصل تفاوت کنترل شود و موجبات بهبود شرایط زندگی افرادی را که از فرصت‌های کمتری برخوردار هستند، در مقابل کسانی که شرایط بهتری دارند، فراهم کند. راولز نابرابری را تنها در شرایطی توجیه‌پذیر می‌داند که به سود طبقه کم‌برخوردار جامعه باشد (Rawls, 1971: 266). اما از سوی دیگر اجتماع‌گرایان در تعریف خود از عدالت بر جوامع متمرکز شده‌اند که حقوق‌شان باید پیش از افراد تعریف شود (الوندی‌پور و داداش‌پور، ۱۳۹۷: ۷۱). یانگ ایده یکسان‌سازی مفهوم عدالت را به نفع شناسایی اشکال خاصی از بی‌عدالتی که گروه اجتماعی خاص را تحت تأثیر قرار می‌دهند، رد کرد. او معتقد است ابعاد اقتصادی و اجتماعی به‌تنهایی برای تعریف عدالت

صاحب نظران	خلاصه دیدگاه	رویکرد
امام خمینی (ره)	در بررسی دیدگاه امام خمینی در مورد مفهوم عدالت و قسط برخی از معیارها از جمله میزان بودن، ملاک شناسایی حق از باطل و اسلام از غیر اسلام، (تلازم عدل و حق) فراگیری و گسترده‌گی، فطری بودن، غایت انسان و جامعه بودن، وظیفه و مسئولیت انسانی و فریضه بودن و نیز عامل رشد و شکوفایی استعدادها و رفاه جوامع بشری در نزد ایشان حائز اهمیت است. از دید ایشان عدالت دارای بُعد گسترده اجتماعی و سیاسی و اقتصادی هست و از این‌رو فضیلتی است که به نهادها، گروه‌های اجتماعی و جامعه نیز تعلق می‌گیرد و جامعه را به سامان می‌آورد.	

مأخذ: نگارندگان.

بررسی تعاریف گوناگون از مفهوم عدالت در ادبیات جهانی نشان‌دهنده نسبی بودن آن در جوامع مختلف است، ولی بررسی دقیق‌تر این مفهوم از همسانی آن با مفاهیمی همچون برابری، حقوق (فردی و اجتماعی)، آزادی، انصاف، فواید و اخلاق نشان دارد. در واقع از این مفاهیم برای توضیح مفهوم عدالت استفاده شده است. نکته‌ای که در این‌جا اهمیت دارد این است که این مفاهیم از یک سو به اعتقادات و دیدگاه‌های فردی اشخاص و از سوی دیگر به شرایط اقتصادی و ساختار اجتماعی جامعه، همانند تفاوت‌های فرهنگی، سطح اقتصادی و توسعه اجتماعی جوامع وابسته است.

۵. جایگاه عدالت در مکاتب مختلف بشری و مکتب اسلام

ارائه تعریف دقیق از عدالت در حالت کلی و جهان‌شمول، ناممکن است. هر جامعه بر اساس محدودیت‌ها و امکانات ساختار اجتماعی خود، تعریفی از عدالت دارد، ولی در حالت کلی می‌توان گفت عدالت یک ارزش در جامعه بوده و ناشی از اخلاق اجتماعی جامعه است یا به بیان بهتر، مهم‌ترین عامل

کافی نیستند و سیاست‌های عادلانه باید سرکوب هرگونه ظلم را پیگیری کنند (Young, 1990: 227). به بیان دیگر، اندیشمندان پیرو مکتب لیبرال در تعریف عدالت، بیشتر بر استحقاق و شایستگی (اصل تفاوت) و آزادی فردی تکیه دارند، در حالی که اندیشمندان پیرو مکتب سوسیالیسم بر نیاز و برابری در توزیع و تولید، تأکید می‌کنند (فلاح، ۱۳۸۵: ۴).

در مکتب اسلام نیز به مفهوم عدالت به‌طور مفصل پرداخته شده است. خداوند در آیه ۲۵ سوره حدید، از عدالت به عنوان هدف بعثت انبیاء یاد کرده است. در آموزه‌های اسلام، عدل بر مبنای حق تعریف شده و عدل و حق، مترادف و ملازم هم فرض شده‌اند. عدالت با قواعد و سازوکار روشن و مشخص، حق را به صاحبان حقیقی‌شان می‌رساند و کرامت انسانی را حفظ می‌کند (داداش‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۶). در ادامه به بررسی آموزه‌ها، اصول زیربنایی و نگرش آنها به مفهوم عدالت پرداخته می‌شود. گرایش فکری احزاب و جریان‌های سیاسی مختلف، تعیین‌کننده تصمیمات و اقدامات آنها در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که در ادامه به آن می‌پردازیم.

جدول ۵: اصول منطقی و مبنایی آموزه‌های برخی از مکاتب فلسفی - سیاسی درباره عدالت اجتماعی

مکتب	اصول منطقی - مبنایی	اساس مفهوم‌پردازی
لیبرالیسم	آزادی حق همه انسان‌ها است و هیچ‌کس حق ندارد آزادی دیگری را محدود کند.	آزادی
سوسیالیسم	انسان‌ها موجوداتی برابر هستند و باید برابر بمانند.	برابری
لیبرال-دموکرات (تعهد و اخلاص مدیران)	انسان‌ها موجوداتی برابر هستند و باید برابر بمانند؛ انسان‌ها حق دارند از آزادی برخوردار باشند و هیچ‌کس حق ندارد آزادی دیگری را محدود کند.	آمیزه آزادی و برابری
الف: قراردادی‌گرایی	آمیزه آزادی و برابری انسان‌ها بر اساس یک قرارداد اجتماعی تعیین می‌شود و اعتبار پیدا می‌کند.	منافع عامه

مکتب	اصول منطقی - مبنایی	اساس مفهوم‌پردازی
ب: اصول اخلاقی گفتمان	آمیزه آزادی و برابری انسان‌ها براساس پیش‌فرض‌های پذیرفته شده در گفتمان‌های اخلاقی - سیاسی تعیین می‌شود.	
ج: فایده‌گرایی	آمیزه آزادی و برابری انسان‌ها به گونه‌ای تعیین می‌شود که سود و فایده نهایی اجتماع را به حداکثر افزایش دهد.	
د: اجتماع‌گرایی	عدالت آن است که متضمن خیر و مصلحت عامه باشد.	
فرانزگرای	حقوق و تکالیف افراد و عدالت، بر حسب مقتضیات ویژه هر محل به‌صورت محدود و موقت تعریف می‌شود.	تکثرگرایی در مفهوم‌پردازی
تقدیرگرایی	هر آن‌چه رخ دهد مصداقی از عدالت است.	جبرگرایی در مفهوم‌پردازی

مأخذ: پورعزت، ۱۳۸۴

به تعبیر شهید مطهری، عدل در اسلام، در قرآن ریشه دارد و قرآن است که بذل عدل را در دل جامعه اسلامی می‌پراکند. این مسئله به حدی برای دین حق، اهمیت دارد که گاهی خدا از مقام فاعلیت و تدبیر الهی به مقام اقامه عدل یاد می‌کند. در آموزه‌های مکتب اسلام، عدل بر مبنای حق تعریف و عدل و حق، مترادف و ملازم هم فرض شده‌اند؛ حقی که از معنی و مفهوم ذاتی و جوهری ثابت و پایدار برخوردار است. عدالت به‌عنوان رکن رکین و اصلی پایدار، مطرح است و نظام تکوین و تشریح را در برمی‌گیرد، به‌گونه‌ای که بر همه چیز حاکم است و همه دیدگاه‌ها و مباحث نظری و هست‌ها و نیست‌ها از یک سو و همه نظامات و احکام و بایدها و نبایدها را از سوی دیگر در چارچوب اصل عدالت شکل گرفته‌اند (اسحاقی و احمدیه، ۱۳۹۹: ۴). در این سیستم حق‌مدار، اصل توحید به گونه‌ای مطرح می‌شود که اصول برابری و آزادی بر اساس آن تعریف می‌شوند، بنابراین مشروعیت برابری از خلقت انسان‌ها به‌مثابه موجوداتی برابر و مشروعیت آزادی از خلقت آنها به‌منزله موجوداتی آزاد، ناشی می‌شود. همه انسان‌ها برابر

هستند، چون همگی یک خدا دارند و همه انسان‌ها آزاد هستند، چون خدای یکتا، آنها را آزاد و مختار آفریده است. اصل تناسب حق و تکلیف، اصلی منطقی است که بر حسب مقتضیات متفاوت، امکان تطبیق مصادیق گوناگون را با شرایط متغیر زمانی و مکانی فراهم می‌سازد و پویایی این مجموعه، این سیستم منطقی را تضمین می‌کند. اصل تسهیل کمال‌گرایی نیز بر مقصد این سیستم نظری دلالت دارد؛ این سیستم به‌گونه‌ای طراحی و تنظیم می‌شود که همواره سیر کمال‌گرایانه را برای همه‌آحاد جامعه تضمین کند. به این ترتیب در آموزه‌های سیستم حق‌مدار، برابری و آزادی ناشی از خلقت یکسان آدمیان، در یک سیستم نظری پویا، به‌مثابه‌ی مبنای توجیه حقوق و تکالیف در سیری کمال‌گرا و متعادل، مورد توجه قرار می‌گیرد (پورعزت، ۱۳۸۵: ۲۴-۲۳). معصومین علیهم‌السلام در کلام خود همواره بر موضوع عدالت تأکید داشته‌اند. حضرت علی علیه‌السلام به‌عنوان نماینده‌ی تمام و کمال این مکتب فکری، میان عدل و وجود تفاوت قائل می‌شوند و معتقدند که عدل هر چیزی را در سر جای خود قرار می‌دهد و هر حقی را به ذی‌حق واقعی‌اش می‌رساند؛ در حالی که وجود، جریانی است که امور را از مدار طبیعی خود خارج می‌کند (مطهری، ۱۳۶۰: ۶-۵). حضرت علی علیه‌السلام قراردادن هر چیزی در سر جای خود را کافی نمی‌دانند و قید حق به حق‌دار را نیز به آن می‌افزایند؛ زیرا اگر قسمت اول جمله به تنهایی مورد استفاده قرار گیرد، تغییر و بهبودی در جامعه صورت نمی‌گیرد. در حالی که قسمت دوم جمله به آن اضافه شود، نقش تغییر و اصلاح نیز در جامعه مطرح می‌شود (مطهری، ۱۳۶۰: ۶۴).

ایشان بر این باورند که انسان‌ها در زمینه‌های مختلف، استعداد‌های متفاوت دارند و افراد هم‌استعداد نیز، ممکن است در اثر تلاش و پشتکار خود برای رسیدن به هدف با یکدیگر متفاوت باشند، بنابراین در چنین مواقعی تفاوت گذاشتن میان افراد، لازمه‌ی عدالت است. اما حضرت علی علیه‌السلام معتقدند در این استحقاق‌گرایی نباید افراط شود؛ زیرا وجود فقر در اجتماع، اثرات منفی بسیاری در پی دارد، آن‌چنان که فقر را عامل نقصان دین و پریشانی فکر معرفی می‌کنند (همان، ۹۳). شاید بتوان عدالت امام علی علیه‌السلام را منصفانه رفتار کردن با مردم نامید؛ بدین معنا که با افراد سالم و دارای استعداد از روی استحقاق و با افراد

ضعیف و ناتوان از روی توزیع برخوردار شود (دشتی، ۱۳۸۲: ۴۰۵). در این راستا، بررسی دیدگاه‌های استاد مطهری نشان می‌دهد که، عدل در ساحت اجتماع به معنای اعطای حق به ذی‌حق واقعی‌اش است. از نظر وی، عدالت ابزاری حیاتی برای رعایت استحقاق‌ها در جامعه است. در مجموع حضرت علی علیه‌السلام «استقامت بر شرع و طریقت اسلام» و یا «رعایت حد وسط و اعتدال در سلوک و رفتار» را به عنوان مفاهیم عدالت تعریف کرده‌اند. امام محمد باقر علیه‌السلام در زمینه ضرورت و اهمیت اقامه عدل می‌فرماید: «سه چیز است که تمام مردم به آن نیازمندند: ۱. امنیت و آرامش ۲. عدالت و دادگستری ۳. فراوانی نعمت و ارزاق عمومی». از امام صادق علیه‌السلام نیز در این خصوص نقل شده است که انسان‌ها به رفاه و غنا می‌رسند آنگاه که میان آنان عدالت تحقق یابد.

به نظر می‌رسد که با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان دریافت که رابطه تنگاتنگی میان برقراری عدالت و سطح برخورداری مردم از خدمات و منابع وجود دارد. همان‌گونه که در کلام امام صادق علیه‌السلام تحقق عدالت منوط به دستیابی تمام افراد جامعه به سطحی از رفاه و غنا شده است. از این‌رو اندیشمندان و صاحب‌نظران اسلامی درصدد برآمدند که با استفاده و بهره‌مندی از آموزه‌ها و مبانی برگرفته از قرآن کریم^۱ و روایات رهیافت خویش را از مفهوم عدالت بیان کنند. برقراری عدالت در جامعه اسلامی - که امنیت و رفاه اساسی را نیز دربرمی‌گیرد- در کنار رشد اقتصادی جامعه اسلامی و تأمین زمینه‌های رشد معنوی آحاد شهروندان، وظیفه‌ای کلیدی برای دولت اسلامی می‌باشد. در اسلام، مسئله عدل نه تنها در احکام و اعمال بشر، بلکه در صفات خداوند و اعمال او جایگاهی والا دارد و عدل الهی، بخشی مهم از مباحث اسلامی را به خود اختصاص داده است. اسلام، عدالت توزیعی، استحقاقی، برابری فرصت‌ها و غیره را کنار یکدیگر قرار می‌دهد و آن را با هم، دارای معنا تلقی می‌کند. در اسلام، عدالت، کاملاً استحقاقی نیست؛ زیرا در

۱. آل‌عمران/۱۸۲؛ انفال/۵۱؛ حج/۱۰؛ نساء/۴۰؛ مائده/؛ شوری/۱۵؛ اعراف/۲۹؛ یونس/۴۷؛ هود/۸۵؛ نحل/۹۰؛ حدید/۲۵؛ آل‌عمران/۱۸؛ حجرات/۹؛ ممتحنه/۸.

این صورت به افرادی که توان کار نداشته یا از استعداد بالایی برخوردار نباشند، ظلم می شود و در عین حال، کاملاً توزیعی نیست؛ زیرا تفاوت میان افراد تلاشگر و بی کار مشخص نمی شود. از سوی دیگر، ترکیبی از این دو هم نیست؛ زیرا به شرایطی که انسانها در آن رشد کرده اند نیز توجه دارد و می کوشد برای همگان فرصت های برابری برای پیشرفت فراهم آورد (رستمی و داداش پور، ۱۳۹۷).

همچنین برای درک عدالت در مکتب اسلام به اصل لاضرر و لاضرار می توان اشاره کرد. شهر مبتنی بر عدالت در اسلام، ترجمان درک صحیح از جایگاه و نقش قاعده لاضرر و لاضرار است. عدالت با دیدگاه اسلامی ظرفیت های ممتازی را در اختیار جامعه اسلامی قرار می دهد. نخستین مزیت آن، وجود مبانی متناسب با نظام خلقت و فطرت است؛ زیرا دین اسلام بر اساس فطرت انسان فرستاده شده است؛ از این رو اگر مبانی نظام عادلانه سازگار با فطرت انسانها، احیاء و اقامه شود، فطرت های سالم آن را می پذیرند. افزون بر این، برای اقامه عدل، قوانین و معیارهای عادلانه ای فرستاده شده که می تواند برنامه های عادلانه را برای هر بستری از جمله در شهر پشتیبانی کند و نظام عادلانه را تأمین نماید. از این رو نظام مطلوب در اسلام، نظام مبتنی بر عدالت است. در جدول زیر، مجموعه اصول منطقی و مبانی مفهوم عدالت حق مدار در اسلام که از قرآن و نهج البلاغه استخراج شده، گرد آمده است.

جدول ۶: اصول منطقی و مبانی مفهوم عدالت حق مدار قرآن و نهج البلاغه

ردیف	متن اصول مبنایی	برخی از منابع استنباط
۱	جهان فقط یک خالق دارد که مالکیت مطلق هستی از آن اوست.	شوری/ ۴؛ خلاص/ ۱؛ انبیا/ ۱۹، ۲۲؛ خطبه ۸۴: ۱۶۷.
۲	همه انسانها مخلوق خداوند یکتا هستند و از این حیث شأن و حقوق مساوی و برابر دارند.	حجرات/ ۱۳؛ نامه ۴۶: ۷۰۷؛ نامه ۵۳: ۷۲۱؛ نامه ۲۷: ۶۴۱ و ۶۴۳.

ردیف	متن اصول مبنایی	برخی از منابع استنباط
۳	انسان، آزاد و مختار آفریده شده است و هیچ انسانی مجاز نیست این اختیار را از دیگری سلب کند.	نحل/ ۳۷-۳۵؛ نور/ ۵۴؛ بقره/ ۲۵۶؛ شعرا/ ۳؛ یونس/ ۹۹؛ خطبه ۱، ۳۵ و ۳۷.
۴	در برابر هر حقی که برای انسان ایجاد می شود، تکلیفی متناسب با آن حق، بر عهده او خواهد بود.	عراف/ ۴۲؛ بقره/ ۲۸۶؛ طلاق/ ۷؛ خطبه ۲۰۷: ۴۹۵.
۵	شرایط اجتماعی باید به گونه ای تنظیم شوند که از طریق ابلاغ حق و روشن کردن راه، سیر فرد به سوی کمال را تسهیل کنند. البته انسان مختار، ممکن است به کمال یا قهقرا میل داشته باشد و هیچ کس حق ندارد او را مجبور کند یا به اکراه به کاری وادارد.	اعراف/ ۴۲ و ۴۵؛ خطبه ۴۱: ۱۰۷؛ خطبه ۶۸: ۱۳۷.

مأخذ: پورعزت، ۱۳۸۴.

اصل دوم و سوم این مجموعه همانند آموزه های لیبرال مردم سالار، بر آزادی و برابری تأکید دارند، ولی این دو اصل در نظام حق مدار بر اصلی اساسی تر مبتنی می شوند که مشروعیت آزادی و برابری را بر چیزی غیر از قرارداد اولیه (توافق های انسانی) یا فایده نهایی (منافع انسانی) یا اصول اخلاقی گفتمان (قضاوت های انسانی) استوار می کند. در این نظام، اصل توحید به گونه ای مطرح می شود که اصول برابری و آزادی بر اساس آن تعریف شوند، بنابراین مشروعیت برابری از خلقت انسانها به مثابه موجوداتی برابر و مشروعیت آزادی از خلقت آنها به منزله موجوداتی آزاد، ناشی می شود. به این ترتیب، نظام استدلالی حق مدار مانع دخالت تمایلات انسانی گروه های ذی نفع متفاوت در تعریف عدالت می شود و مبدأ و مبنایی استوار برای طراحی نظام نظری مستحکمی درباره عدالت فراهم می آورد.

۶. یافته‌ها و تحلیل

۶-۱. به‌کارگیری روش مؤثرترین - کم‌اثرترین شاخص به منظور وزن‌دهی به معیارها (BWM)

بر اساس این روش، بهترین شاخص، شاخصی است که بیشترین تأثیر مثبت در رابطه با موضوع را داشته باشد، و کم‌اثرترین شاخص، شاخصی است که کمترین تأثیر مثبت را در رابطه با موضوع پژوهش برجای گذارد. مؤثرترین و کم‌اثرترین شاخص توسط تصمیم‌گیرنده مشخص می‌شود و مقایسه زوجی میان هر یک از این دو شاخص و دیگر شاخص‌ها صورت می‌گیرد؛ سپس به منظور وزن‌دهی و رتبه‌بندی شاخص‌های پژوهش، مؤثرترین و کم‌اثرترین شاخص‌ها (معیارها) تعیین می‌شود. همچنین در این روش، فرمولی برای محاسبه نرخ ناسازگاری به منظور بررسی اعتبار مقایسات در نظر گرفته شده است. از جمله ویژگی‌های برجسته این روش نسبت به دیگر روش‌های تصمیم‌گیری چندشاخصه عبارت است از:

- ✓ به داده‌های مقایسه‌ای کمتر نیاز دارد؛
- ✓ این روش به مقایسه‌های استوارتر منجر می‌شود؛ بدین معنا که جواب‌های قابل اطمینان‌تری می‌دهد.
- مرحله اول: تعیین مجموعه شاخص‌های تصمیم‌گیری: در این مرحله، معیارهای $\{c_1, c_2, \dots, c_n\}$ را که برای دستیابی به یک تصمیم مورد استفاده قرار می‌گیرند، در نظر می‌گیریم.
- مرحله دوم: بهترین (مهم‌ترین) و کم‌اثرترین (کم‌اهمیت‌ترین) شاخص را تعیین نمایید. در این مرحله شاخص تصمیم‌گیرنده، مؤثرترین و کم‌اثرترین شاخص را به صورت کلی مشخص می‌نماید. در این مرحله هیچ مقایسه‌ای انجام نمی‌شود.
- مرحله سوم: ارجحیت بهترین شاخص (منتخب نظر کارشناسان) نسبت به دیگر شاخص‌ها با استفاده از اعداد میان ۱ تا ۹ (مقیاس ۹ کمیته آقای ال‌ساعتی) بیان شده است.
- مرحله چهارم: ارجحیت شاخص‌ها نسبت به کم‌اثرترین شاخص (منتخب کارشناسان) بر مبنای همان مقیاس، محاسبه گردیده است. بُردار برتری دیگر شاخص‌ها نسبت به کم‌اثرترین شاخص به شرح ذیل خواهد بود.

- مرحله پنجم: یافتن مقادیر بهینه وزن‌ها $(w_1^*, w_2^*, \dots, w_n^*)$: وزن بهینه برای شاخص‌ها، وزنی که در آن، برای هر زوج $\frac{w_j}{w_w}$ و $\frac{w_b}{w_j}$ ، رابطه ذیل برقرار باشد.
- برای برقرار این شرایط برای تمامی z ها، باید راه‌حلی را بیابیم که در آن حداکثر تفاوت‌های مطلق یعنی $|a_{Bj} - \frac{w_b}{w_j}|$ و $|a_{jw} - \frac{w_j}{w_w}|$ برای تمامی z ها حداقل باشد. با در نظر گرفتن منفی نبودن مقایر و شرایط جمع اوزان، مسئله ذیل حاصل می‌گردد.

$\min \max J \left\{ \left \frac{w_b}{w_j} - a_{Bj} \right , \left \frac{w_j}{w_w} - a_{jw} \right \right\}$ <p style="text-align: center;">s. t.</p> $\sum_j w_j = 1$ $w_j \geq 0, \text{ for all } j$	رابطه ۱
--	---------

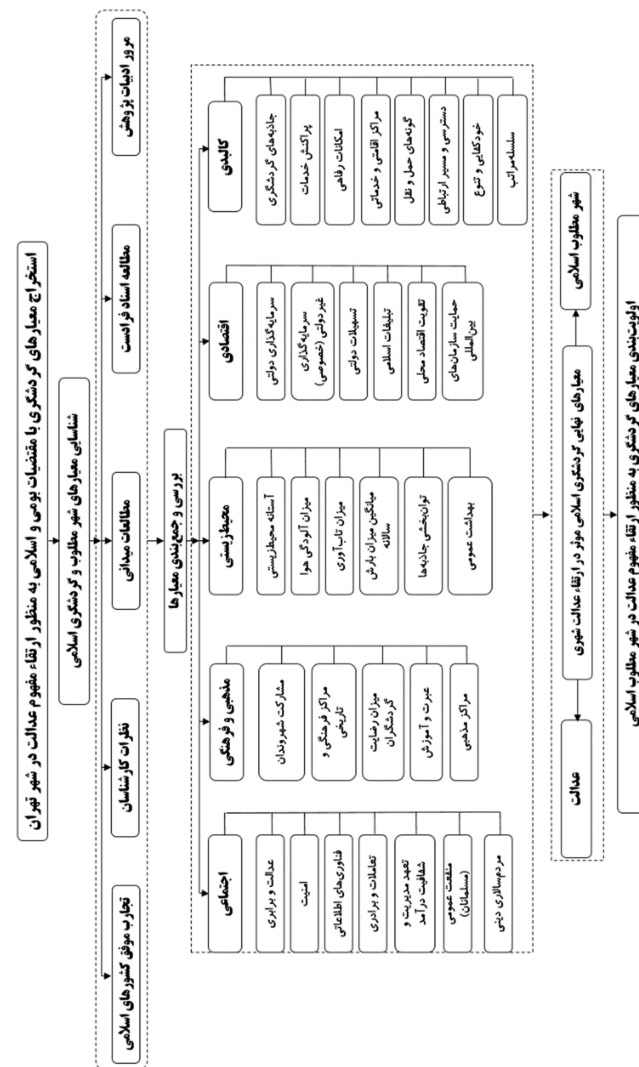
مسئله مدل رابطه ۱ از نوع غیرخطی می‌باشد که ممکن است جواب‌های بهینه چندگانه ارائه دهد، بنابراین می‌توان آن را به مدل خطی تبدیل نمود که در رابطه ۲ آورده شده است.

$\min \xi$ <p style="text-align: center;">s. t.</p> $\left \frac{w_b}{w_j} - a_{Bj} \right \leq \xi \quad \text{برای تمامی } j$ $\left \frac{w_j}{w_w} - a_{jw} \right \leq \xi \quad \text{برای تمامی } j$ $\sum_j w_j = 1$ $w_j \geq 0, \text{ for all } j$	رابطه ۲
---	---------

در مرحله اول ابتدا معیارهای این نوع از گردشگری با تأکید بر گردشگری اسلامی از منابع و مستندات معتبر علمی داخلی و خارجی استخراج شده است. سپس با آنها، با تغییر جزئی در ادبیات برخی معیارها در جهت انطباق با نحوه هدف پژوهش حاضر، می‌توان معیارهای ذیل را پیشنهاد کرد:

در مرحله دوم باید به تعیین وزن و اهمیت معیارهای پژوهش با استفاده از مدل BWM پرداخته شود. بر اساس میانگین امتیاز معیارها که در پرسشنامه بررسی روایی معیارها از ۱۵ نفر کارشناسان و متخصصان این حوزه استعلام شده و از آنها خواسته شده بود آن دسته از معیارهایی که روایی آنها تأیید می‌گردد، از ۱ تا ۱۰ وزن دهی نمایند. براین اساس، معیار «عدالت و برابری» با کسب بالاترین امتیاز به عنوان بهترین معیار و همچنین «توانبخشی جاذبه‌های گردشگری» با حداقل امتیاز به عنوان کم‌اثرترین معیار نسبت به موضوع و هدف پژوهش مشخص شدند که در جدول ذیل آورده شده است.

در مرحله سوم پس از مشخص شدن بهترین (مؤثرترین) و کم‌اثرترین معیارها براساس میانگین وزن (امتیاز) پرسشنامه تأیید روایی، در گام بعد باید مقایسات زوجی بهترین شاخص با دیگر شاخص‌ها (BO) و مقایسه زوجی دیگر شاخص‌ها با کم‌اثرترین شاخص (OW) صورت گیرد. جامعه آماری این پرسشنامه، ۱۵ نفر از کارشناسان، متخصصان حوزه شهرسازی و گردشگری و اساتید دانشگاه بودند که از ایشان خواسته شد به مقایسات زوجی بر اساس طیف ال‌ساعتی از ۱ تا ۹ پاسخ دهند. پس از پاسخ‌گویی، مقایسات زوجی با استفاده از روش میانگین هندسی ادغام می‌شوند تا جهت تعیین وزن وارد الگوریتم روش BWM شوند. به‌عنوان مثال ابتدا مقایسه زوجی بهترین معیار با دیگر معیارها را تشکیل می‌دهیم. همچنین به طریق مشابه، مقایسه زوجی دیگر معیارها با کم‌اثرترین معیار نیز ایجاد خواهد شد.

نمودار ۱: استخراج اولیه معیارهای گردشگری به منظور ارتقاء عدالت در شهر مطلوب اسلامی

مأخذ: نگارندگان

جدول ۷: مقایسات زوجی بهترین معیار نسبت به دیگر معیارها

پراکنش خدمات	۱/۸۳۲
تعاملات و برادری	۵/۷۵۶
گونه‌های حمل و نقل	۳/۹۹۰
تنوع و خودکفایی	۴/۰۲۴
تبلیغات اسلامی	۴/۶۵۸
مردمسالاری دینی	۳/۷۹۲
عبرت و آموزش	۳/۶۲۵
تفویض اقتصاد محلی	۴/۷۱۵
عبرت و آموزش	۷/۱۸۵
میزان تاب‌آوری	۳/۸۰۰
دسترسی و مسیر ارتباطی	۳/۹۵۸
سرمایه‌گذاری خصوصی	۳/۰۶۵
حمایت سازمان‌های بین‌المللی	۴/۷۹۸
مراکز مذهبی و فرهنگی	۶/۶۶۳
تسهیلات دولت	۳/۰۶۵
آستانه محیط‌زیستی	۳/۷۳۶
شفافیت درآمد	۳/۷۹۲
فناوری‌های اطلاعاتی	۷/۳۱۲
جاذبه‌های گردشگری	۳/۹۵۸
امکانات رفاهی	۲/۰۶۱
رضایت گردشگران	۶/۸۷۵
مراکز اقامتی و خدماتی	۲/۰۶۱
امنیت	۲/۹۷۴
منافع عمومی (مسلمانان)	۳/۶۲۴
سرمایه‌گذاری دولتی	۲/۱۲۴
توانبخشی جاذبه‌ها	۸/۱۱۵
عدالت و برابری	۱/۰۰۰
عدالت و برابری	عدالت و برابری

مأخذ: نگارندگان

جدول ۸: مقایسات زوجی دیگر معیارها نسبت به کم‌اثرترین معیار

پراکنش خدمات	۴/۶۶۸
تعاملات و برادری	۱/۴۳۹
گونه‌های حمل و نقل	۲/۰۳۰
تنوع و خودکفایی	۲/۰۹۲
تبلیغات اسلامی	۲/۰۶۱
مردمسالاری دینی	۲/۲۲۲
تعهد و اخلاص مدیران	۲/۲۷۰
تفویض اقتصاد محلی	۲/۰۵۲
عبرت و آموزش	۱/۰۹۶
میزان تاب‌آوری	۲/۲۳۶
دسترسی و مسیر ارتباطی	۲/۰۰۰
سرمایه‌گذاری خصوصی	۲/۹۱۱
حمایت سازمان‌های بین‌المللی	۲/۰۰۰
مراکز مذهبی و فرهنگی	۱/۰۵۳
تسهیلات دولت	۳/۰۳۸
آستانه محیط‌زیستی	۲/۲۴۵
شفافیت درآمد	۲/۱۲۴
فناوری‌های اطلاعاتی	۱/۰۵۳
جاذبه‌های گردشگری	۲/۰۶۱
امکانات رفاهی	۴/۸۳۷
رضایت گردشگران	۱/۰۰۰
مراکز اقامتی و خدماتی	۴/۵۸۱
امنیت	۲/۸۲۵
منافع عمومی (مسلمانان)	۲/۱۵۶
سرمایه‌گذاری دولتی	۴/۲۸۱
توانبخشی جاذبه‌ها	۱/۰۰۰
عدالت و برابری	۸/۱۱۵
توانبخشی جاذبه‌ها	توانبخشی جاذبه‌ها

مأخذ: نگارندگان

عدالت شهری، شاخه‌ای از عدالت اجتماعی است که مرکز اصلی تمام مباحث مربوط به برنامه‌ریزی شهری نیز به‌شمار می‌آید. از آنجا که خدمات عمومی شهری ساختاردهنده شکل و ماهیت کالبدی، اجتماعی و فضایی شهر می‌باشد، عدم تحقق عدالت در نحوه توزیع آن، تأثیر جبران‌ناپذیری بر ساختار، ماهیت شهر و جدایی‌گزینی طبقاتی مناطق شهری گذاشته و مدیریت شهری را با چالش‌های جدی روبه‌رو می‌کند. عدالت فضایی، وضعیت مناطق از جمله مناطق بیست‌ودوگانه شهرداری تهران را از نظر شیوه توزیع خدمات و میزان برخورداری از شاخص‌های مختلف اقتصادی-اجتماعی و زیربنایی بررسی می‌کند. تحقق عدالت فضایی در این مناطق، نیازمند به‌کارگیری ابزارهای مختلف از جمله گردشگری با تمام ظرفیت‌های خود و همچنین اتخاذ تصمیمات کارا توسط متولیان و برنامه‌ریزان این مهم می‌باشد. گفتنی است هرگونه تصمیم‌گیری برای بستر وضع موجود مناطق بیست‌ودوگانه شهرداری تهران، مستلزم بررسی و شناسایی ظرفیت‌ها و شرایط کنونی برخورداری از خدمات و دیگر متغیرهای گردشگری شهری است. با توجه به ضرورت این بحث در ادامه پژوهش، جدول مربوط به وزن و رتبه هر یک از متغیرها جهت نیل به هدف و موضوع این پژوهش؛ یعنی تبیین نقش و جایگاه گردشگری پایدار در تکوین عدالت فضایی در برنامه‌ریزی توسعه شهری مورد مطالعاتی شهر تهران درج می‌گردد.

جدول ۹: وزن و رتبه نهایی معیارها

رتبه	وزن	V	معیارها
۱	0.1161	V1	عدالت و برابری
۲	0.0643	V2	پراکنش خدمات
۳	0.0631	V3	مراکز مذهبی و فرهنگی
۴	0.0578	V4	امکانات رفاهی
۵	0.0545	V5	سرمایه‌گذاری دولتی
۶	0.04194	V6	امنیت
۷	0.04007	V7	سرمایه‌گذاری خصوصی

رتبه سوم را کسب کرده است همچنین نرخ سازگاری این مدل برابر با ۰/۰۰۶ می باشد که از سازگاری قابل قبول آن نشان دارد.

نتیجه گیری

در قسمت یافته ها و تحلیل، چارچوبی از مهم ترین معیارهای گردشگری اسلامی مؤثر در ارتقاء و تکوین عدالت شهر تهران به ترتیب اولویت، تدوین شد. معیارهای گردشگری اسلامی با توجه به موضوع، محدوده و اهداف می تواند متفاوت باشد. گردشگری و اقتصاد مبتنی بر آن یکی از مهم ترین، بزرگ ترین و سریع ترین بخش های اقتصادی روبه رشد جهان به شمار می آید و با توجه به ویژگی های منحصر به فرد آن، تنها صنعتی است که می تواند برای همه طیف های اجتماعی و تخصصی و اقشار مختلف جامعه، شغل و درآمد ایجاد کند. تمام کشورهای پیشرفته در سال های اخیر به صنعت گردشگری ورود جدی داشته و صرف نظر از قابلیت های بالقوه خود در دیگر بخش ها همچنان با جدیت به آن به عنوان یکی از اصلی ترین ارکان اقتصادی توجه خاص داشته اند. این کشورها از گردشگری به عنوان ابزاری برای رسیدن به اهداف خاص خود از جمله توسعه اقتصادی، تبادل فرهنگی و اجتماعی، ایجاد شغل و کسب درآمد، حرکت به سمت پایداری، تحقق عدالت و غیره استفاده نموده و متناسب با آن سرمایه گذاری کرده اند؛ زیرا گردشگری می تواند جایگزین مناسبی برای آنها به عنوان رهیافتی برای توسعه اقتصادی باشد. بررسی مفاهیم عدالت با هدف کلی ارزیابی و شناخت چگونگی چیدمان و توزیع منابع و جلوگیری از بروز نابرابری ها و شکلگیری مناطق نامتوازن اهمیت دارد. در این میان، ضرورت شناخت نحوه توزیع بهینه کاربری ها در مناطق گردشگر پذیر و همچنین کمتر برخوردار شهر تهران از اهمیت اساسی برخوردار است؛ زیرا در این مناطق، استفاده از زمین و فضا به عنوان منبع عمومی، باید براساس اصول شهر مطلوب اسلامی و برنامه ریزی کاربری زمین برای تحقق عدالت انجام شود.

دیدگاه برنامه ریزی شهری ایران نسبت به مفهوم فضا، دیدگاه مطلق گرایانه است که با بیان کالبدی از مکان های مستقل و منفرد و روابط میان آنها ساخته شده است و در واقع فضا را چیزی میان چیزهای دیگر و

رتبه	وزن	V	معیارها
۸	0.04147	V8	تسهیلات دولت
۹	0.03684	V9	منافع عمومی (مسلمانان)
۱۰	0.03583	V10	تعهد و اخلاص مدیران
۱۱	0.03486	V11	آستانه محیط زیستی
۱۲	0.0334	V12	شفافیت درآمد
۱۳	0.033	V13	مردم سالاری دینی
۱۴	0.03303	V14	میزان تاب آوری
۱۵	0.03239	V15	دسترسی و مسیر ارتباطی
۱۶	0.03209	V16	جاذبه های گردشگری شهری
۱۷	0.03185	V17	گونه های حمل و نقل
۱۸	0.03161	V18	تنوع و خودکفایی
۱۹	0.02762	V19	تبلیغات اسلامی
۲۰	0.02731	V20	تقویت اقتصاد محلی
۲۱	0.02588	V21	حمایت سازمان های بین المللی
۲۲	0.02359	V22	تعاملات و برادری
۲۳	0.02001	V23	مراکز اقامتی و خدماتی
۲۴	0.01946	V24	رضایت گردشگران
۲۵	0.01843	V25	عبرت و آموزش
۲۶	0.01251	V26	فناوری های اطلاعاتی
۲۷	0.01101	V27	توانبخشی جاذبه های گردشگری

مأخذ: نگارندگان.

نتایج پژوهش در این بخش نشان می دهد معیار عدالت و برابری با وزن ۰/۱۱۶۱؛ رتبه اول، معیار برقراری پراکنش خدمات با وزن ۰/۰۶۴۳؛ رتبه دوم و همچنین مراکز مذهبی و فرهنگی با وزن ۰/۰۶۳۱؛

محصولی میان محصولات دیگر می‌داند که ناشی از پارادایم جامع-عقلانی می‌باشد. با توجه به آنکه عدالت فضایی گفتمانی انتقادی در کاهش نابرابری، عدم تبعیض، کاهش فقر، دسترسی بهینه به تمام سرمایه‌های شهری، افزایش روابط اجتماعی و غیره است، رسیدن به این مهم در بستری شهر تهران، نیازمند بازتعریف ابزارهای توسعه و تحقق عدالت فضایی و نگاهی واقع‌بینانه به تمام مفردات بحث از جمله مکان، فضا، مشارکت، آزادی، روابط اجتماعی و غیره می‌باشد؛ زیرا با چنین تعبیری از فضا، هرگز عدالت در شهر محقق نمی‌گردد. چنانچه گردشگری شهری مبتنی بر معیار و اصول اسلامی محقق نگردد، مردم و حکومت محلی برای جبران خسارت‌ها و التیام عدم تعادل و ناهماهنگی‌هایی که گردشگران در مقصدهای گردشگری ایجاد می‌کنند، حفاظت از محیط‌زیست، حفاظت از بافت و مراکز فرهنگی و سنتی و غیره هزینه‌های فراوان را متحمل می‌شوند. از سوی دیگر گردشگری یک صنعت پاک است که می‌تواند به حفاظت محیط‌زیست، ایجاد اشتغال پایدار، تقسیم درآمد، کاهش نابرابری، توزیع عادلانه ثروت و خدمات، کاهش فقر، رشد و توسعه پایدار شهری و در نتیجه، تحقق عدالت فضایی منجر گردد. در این پژوهش با توجه به ضعف عدالت در شهر تهران، معیارهای گردشگری در شهر مطلوب اسلامی با تأکید بر ارتقاء عدالت رتبه‌بندی شد. با توجه به ماهیت چندگانه عدالت و جایگاه آن در جهان‌بینی اسلام و همچنین تأکید بر گردشگری و سیاحت در آموزه‌های قرآنی، باید ارائه راهکارهای نویدبخش به منظور بهره‌مندی از ظرفیت‌های گردشگری برای ارتقاء و تحقق عدالت در برنامه‌ریزی توسعه شهر تهران مورد توجه مدیران، برنامه‌ریزان و متولیان قرار گیرد.

منابع و مأخذ

۱. اخوت، هانیه (۱۳۹۳)، «بررسی نقش آیات قرآن و احادیث شیعه در شکل‌گیری کالبد مسکن سنتی»، فصلنامه شیعه‌شناسی (الاهیات، تاریخ و جامعه‌شناسی شیعیان جهان)، دوره ۱۳، شماره ۵۲.
۲. اسحاقی، محمد؛ احمدیه، مریم (۱۳۹۹)، «بازخوانی عدالت در اندیشه جان راولز (با تأکید بر عدالت جنستی)»، پژوهش‌نامه متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ماهنامه علمی، دوره ۲۰، شماره ۱۱، زمستان، صص ۲۳-۳.
۳. بختیاری، صادق (۱۳۸۲)، تحلیلی از توزیع درآمد با استفاده از روش پارامتریک، تهران: انتشارات وزارت امور اقتصادی و دارایی.
۴. پرده‌پور، بهزاد (۱۳۹۸)، «بررسی عوامل توسعه گردشگری با تأکید گردشگری حلال (مطالعه موردی؛ شهر مشهد)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: موسسه آموزش عالی بینالود.
۵. پوراحمد، احمد؛ موسوی، سیروس (۱۳۸۹)، ماهیت اجتماعی شهر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۱۱-۱.
۶. پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۴)، عدالت حق مدار، تهران: انتشارات علم و فرهنگ، نوبت اول.
۷. جعفری صمیمی، احمد؛ خیره، شیما (۱۳۹۴)، «اثر گردشگری مذهبی بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران»، فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، دوره ۴، شماره ۱۵، صص ۱۰۳-۸۵.
۸. حاجی‌نژاد، علی؛ پایدار، ابوذر؛ باقری، فاطمه؛ عبدی، ناصر (۱۳۹۵)، «ارزیابی تأثیر گردشگری حلال بر حوزه‌های گردشگری ایران با استفاده از مدل جمع‌وزنی (WSM)»، نشریه سیاست‌های راهبردی و کلان، دوره ۴، شماره ۱۵، صص ۴۶-۲۷.
۹. حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۶)، «حقوق و عدالت»، فصلنامه نقد و نظر، دوره ۲، شماره ۳.
۱۰. داداش‌پور، هاشم؛ الوندی‌پور، نینا (۱۳۹۵)، «عدالت‌فضایی در مقیاس شهری در ایران؛ فرامطالعه

- چارچوب نظری مقاله‌های علمی موجود»، نشریه هنرهای زیبا معماری و شهرسازی، دوره ۲۱، شماره ۳، ۸۰-۶۷.
۱۱. داداش‌پور، هاشم؛ علیزاده، بهرام؛ رستمی، فرامرز (۱۳۹۴)، «تبیین چارچوب مفهومی عدالت فضایی در برنامه‌ریزی شهری با محوریت مفهوم عدالت در مکتب اسلام»، فصلنامه علمی-پژوهشی نقش جهان، شماره ۱، دوره ۵، صص ۷۵-۸۴.
۱۲. رحیمی، لیلا؛ نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵)، «تجلی عدالت اجتماعی در ساختار شهر اسلامی (محلّه)»، فصلنامه هویت شهر، دوره ۱۰، شماره ۲۶، صص ۲۰-۱۳.
۱۳. رستمی، فرامرز؛ و داداش‌پور، هاشم (۱۳۹۷)، «تحلیلی بر ارتباط فضامندی بی‌عدالتی و بی‌عدالتی فضامندی در شهر کاشان»، فصلنامه جغرافیا و توسعه فضای شهری، دوره ۵، شماره ۲، صص ۸۱-۱۰۴.
۱۴. رک‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ بیشمی، بهار؛ سجادی قیداری، حمدالله؛ حسن‌پور، یوسف (۱۳۸۸)، «نقش کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی در توریسم جهانی»، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۵، شماره ۲، پاییز، صص ۱۶۸-۱۳۸.
۱۵. سعیدی رضوانی، هادی؛ نوریان، فرشاد (۱۳۹۳)، «شهرسازی عدالت محور؛ رهیافتی پیش‌رو در برنامه‌ریزی شهری»، فصلنامه مطالعات شهری، دوره ۳، شماره ۳، صص ۵۸-۴۷.
۱۶. شفق، سیروس؛ حسنوند، عباس؛ مصلحی، محسن (۱۳۹۱)، «ضرورت‌ها و ظرفیت‌های گردشگری اسلامی و رویکردهای آن از منظر الگوهای فرهنگی اسلام و فقه اسلامی»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره ۲، شماره ۶، صص ۱۳-۱۰.
۱۷. طبیبیان، منوچهر؛ شکوهی، محمدصالح؛ ارباب، پارسا (۱۳۸۷)، «سنجش عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محلّه خوب بخت»، تهران: طرح پژوهشی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران.
۱۸. عثمان عبدالستار، محمد (۱۳۷۶)، «مدینه اسلامی، ترجمه علی چراغی، تهران: انتشارات امیر کبیر».

۱۹. عزیزی، محمدمهدی؛ شکوهی‌بیدهندی، محمدصالح (۱۳۹۴)، «تحلیل سیر تحول تاریخی مفهوم عدالت اجتماعی در برنامه‌های توسعه شهری ایران (۱۳۴۰-۱۳۹۰)»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، نشریه تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۵، شماره ۲، صص ۱۴۹-۱۲۵.
۲۰. غنی‌زاده، مسعود، (۱۳۸۵)، «نگاهی به شهر در تمدن اسلامی»، راهبرد پاس، شماره ۷.
۲۱. فرجام، رسول، سلیمانی مقدم، هادی و چاوشی، اسماعیل، (۱۳۹۰)، «مفهوم اجتماعی شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره ۱، شماره ۲، صص ۴۰-۲۷.
۲۲. کلانتری، عبدالحسین؛ بخشی‌زاده، حسن (۱۳۹۹)، «معیارهای عدالت اجتماعی در شهر اسلامی»، فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۱۰، شماره ۱، صص ۳۰-۹.
۲۳. لیدمان، اریک (۱۳۸۶)، تاریخ عقاید سیاسی: از افلاطون تا هابرماس، ترجمه سعید مقدم، تهران: اختران.
۲۴. مطهر، رضا (۱۳۹۸)، «بررسی تطبیقی معیارهای کرامت انسانی به‌عنوان یکی از ویژگی‌های شهر مطلوب اسلامی در دو محلّه نوساز و قدیمی حکیمیه و خیابان ایران شهر تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران.
۲۵. مطهر، رضا؛ جلیلی صدرآبادی، سمانه؛ علیزاده، رضا (۱۴۰۰)، «مقایسه تطبیقی محلّه‌های نوساز و قدیمی مبتنی بر هویت (اسلامی- ایرانی) در شهرسازی (نمونه مطالعاتی: حکیمیه و نارمک شهر تهران)»، نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال نهم، شماره ۳۲، صص ۱۱۲-۸۱.
۲۶. موحد، علی؛ شمعی، علی؛ زنگانه، ابوالفضل (۱۳۹۱)، «بازشناسی هویت کالبدی در شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: شهر ری)»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره ۲، شماره ۵.
۲۷. نقره‌کار، عبدالحمید؛ علی‌الحسابی، مهران (۱۳۹۶)، «تحقق‌پذیری هویت در معماری و شهرسازی (با تأکید بر ارتقا هویت اسلامی- ایرانی در شهرهای جدید)»، چاپ اول، تهران: فکور.
۲۸. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۰)، «ریشه‌های شهر اسلامی در متون اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۵،

37. Samori, Z., & Sabtub, N. (2014), "Developing Halal Standard for Malaysian Hotel Industry: An Exploratory Study", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 121, pp.144 – 157
38. Shafaei, F., Badaruddin Mohamed. (2015), "Involvement and brand equity: A conceptual model for Muslim tourists", *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 9(1), pp. 54-67.
39. Van Gruenebaum, G., (1980), "the structure of the Muslim town", In *Islam: essays in the nature and growth of a cultural tradition*, Routledge and Kegan Paul, London.
40. Young, Iris M. (1990), *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.

29. Battour, M.M. (2017), "Halal tourism and its impact on non-Muslim tourists perception", trip quality and trip value, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality*.
30. Bret .B. (2018), "Spatial Justice and Geographic Scales ,the Multiple Faces of Spatial Justice", ISSN: 2105-0392 .
31. Carboni, M., & Janati, M. I. (2016), "Halal tourism de facto: A case from Fez", *Tourism Management Perspectives*, 19, pp. 155-159.
32. Kamyar, M., & Spourezi, Z. (2019), "Representing Iranian-Islamic Identity in Iranian Contemporary Cities Structure", *Journal of Contemporary Urban Affairs*, 3(2), pp. 55-62.
33. Kian, B., Heydari Chiane, R., & Babaei Aghdam, F. (2017), "Halal tourism development in Iran: Prospects and challenges", In *5th Interdisciplinary Tourism Research Conference*, pp.462-467, Cartagena, Spain.
34. Qaddahat, R., Attaalla, F., & Hussein, M.M. (2016), "Halal Tourism: Evaluating Opportunities and Challenges in the Middle East: Jordan and Egypt", *Journal of Faculty of Tourism and Hotels*, 10(2), pp. 377-390.
35. Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts.
36. Reisinger, Y., Michael, N. & Hayes, J.P. (2018), "Destination competitiveness from a tourist perspective: A case of the United Arab Emirates", *International Journal of Tourism Research*, 21(2), pp. 259-279,